

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

63

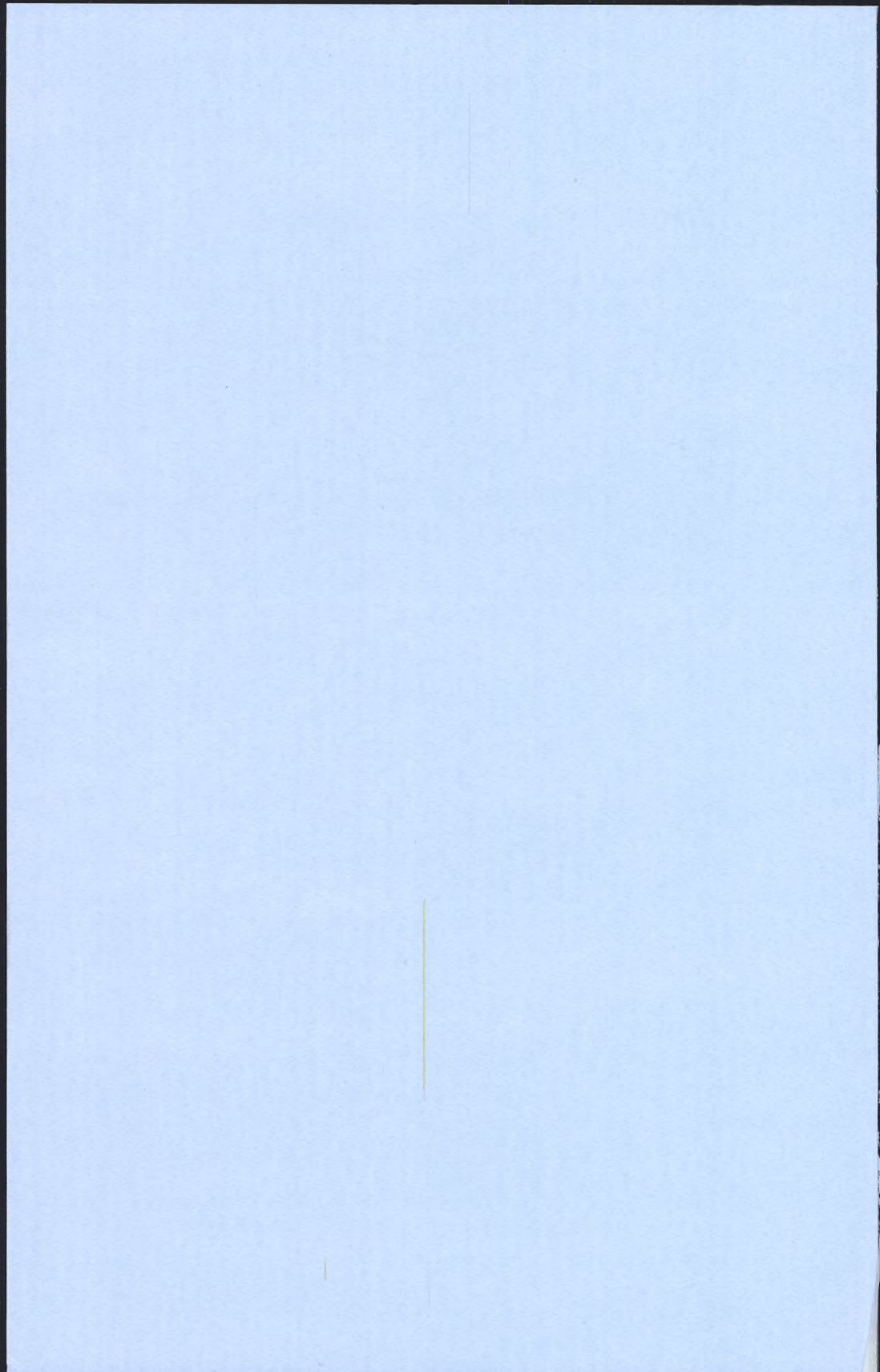
KOPPSKATTEN I DET ÄLDRE TJÄNSTESAMHÄLLET

Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767

AV

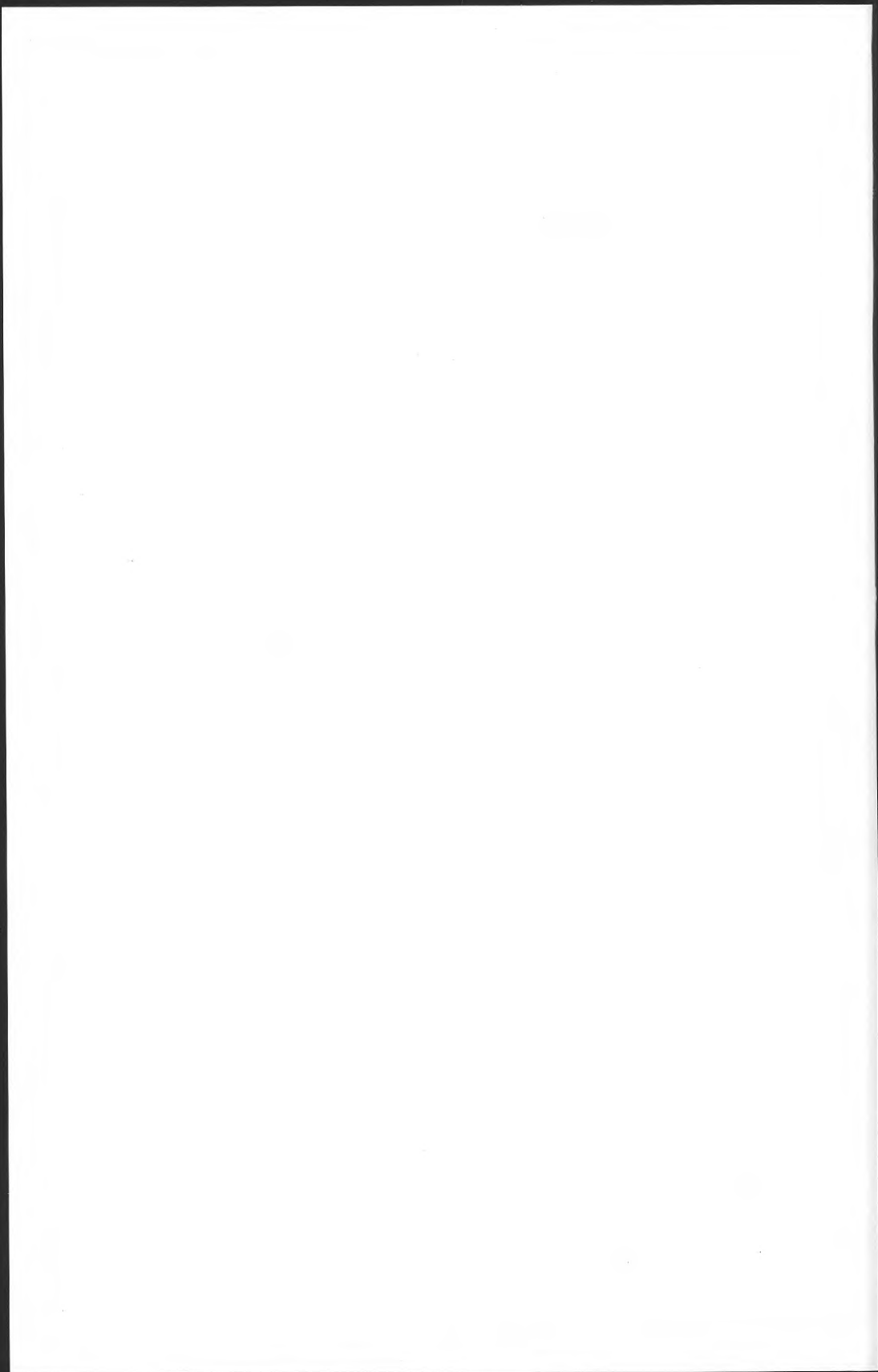
LARS HERLITZ

GÖTEBORG 1991

KOPPSKATTEN I DET ÄLDRE TJÄNSTESAMHÄLLET

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

63

KOPPSKATTEN I DET ÄLDRE TJÄNSTESAMHÄLLET

Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767

AV

LARS HERLITZ

GÖTEBORG 1991

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

Abstract

Herlitz, Lars

Koppskatten i det äldre tjänstesamhället: den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767 (The poll-money in the old service society: the population registered for poll-tax in the province of Skaraborg 1699-1767).

= *Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet* (Publications of the Department of Economic History of the University of Göteborg) 63.

University of Göteborg, Department of Economic History. Tel.: 00946-31-634744, 634750, fax 634739.

Göteborg 1991. 145 pp. Monograph. ISBN 91-85196-35-5 ISSN 0072-5080

The poll-tax registers belong to the most important sources of the social and economic history of pre-industrial Sweden. The registration of those liable to taxation was however defective. Here, the development of the numbers of registered in a south-western province of Sweden is investigated during a period when a heavy decline through the war years (1699-1720) was followed by rapid growth in the Age of Freedom (1720-1767). Totals of registered are disaggregated geographically, to the levels of hundreds and parishes, as well as socially, into groups distinguished by the register. The issues are the history of underregistration, its extent and structure, as well as the economic and institutional conditions determining the results of the registration. At their lowest, in 1720, the registers might have comprised less than 60%, and at their highest, in 1767, more than 90%, of those liable to the poll-tax. Mainly children and servants of the peasants were withheld from being registered. Registration results proved sensitive to rising mortality and, during the war years, to the risk of being conscripted, as well as to the tax burden connected with being registered. More generally, resistance to registration was bred by the labour policy, which by means of restrictions and taxes on children and farm servants tried to drain the peasantry of their labour surplus. In the last 25 years of the Age of Freedom, this policy was turned into a population policy. In the concluding chapter this transformation, and the ideas of social criticism behind it, are confronted with 18th century mercantilism.

© Lars Herlitz
ISSN 0072-5080
ISBN 91-85196-35-5

Tryckt
Kompendietryckeriet
Kållerød 1991

Innehållsförteckning

Tabeller, diagram och karta	7
Inledning	11
1 Utvecklingen av antalet mantalsskrivna	19
1.1. Trender 1699-1767	20
1.2. Tillväxttakter absolut och i relation till befolkningen	23
1.3. Konjunkturer	25
1.4. Trender och konjunkturer på häradsnivå i Skaraborgs län	28
1.5. Ekonomiska förhållanden - välståndsförändringar?	34
1.6. Sammanfattning	42
2 Kolumnfördelningen	45
2.1. Kolumnförändringar i Skaraborgs län	45
2.3. Kolumnfördelad utveckling i Skaraborgs län 1732-67	51
2.4. Barn- och tjänstefolksandelar och tillväxttakter: sammanfattande jämförelser	57
2.5. Könsfördelningen av barn och tjänstefolk	59
3 Skatter och tjänstehjonspolitik	63
3.1. Fasta personskatter och mer eller mindre tillfälliga bevilningar	63
3.2. Skattekostnadens utveckling	65
3.3. Bevilningarna och tjänstehjonpolitiken	67
3.4. 1731: bevilningen ifrågasatt och lindrad	69
3.5. Mot beskattning av nödtorften och det angelägnaste: differentieringen 1748	71
3.6. Ståndsmotsättningarna och tjänstehjonsbevilningens upphävande	72
3.7. Skattekostnad och mantalsskrivning på lång och kort sikt	74
4 Mantalsskrivningsandelen	79
4.1. Mantalsskrivna och befolkning i mantalslängderna för 1766 och 1767	79
4.2. Kyrkobokföringsmaterialet	81
4.3. Mantalsskrivna och kyrkobokförd befolkning 1766	84
4.4. Mantalsskrivningsandelens utveckling	87
5 Undandolt mantal	91
5.1. Rannsakningar från 1730-tal och 1750-tal	92
5.2. Argument och ståndpunkter	102
5.3. Tjänster och produktivitet	107

6 Det större sammanhanget	111
6.1. Jord, insatskoefficienter, sysselsättning och överskott	112
6.2. Värdeteori och värderelation	113
6.3. Sysselsättning - befolkning	115
6.5. Överskottsomsorgens politik	119
6.6. Från överskott till uppodling och folkökning	122
6.7. Särdrag i svensk populationism	126
Käll- och litteraturförteckning	133
Summary	137

Tabeller, diagram och karta

Tabeller:

1.1. Exponentiella trender för den mantalsskrivna befolkningen i åtta områden 1699-1767, 1699-1720 och 1720-1767.....	22
1.2. Exponentiella trender för den mantalsskrivna befolkningen i åtta områden 1720-1767, 1720-1735 och 1735-1767.....	22
1.3. Tillväxttakter i mantalsskriven och total befolkning i Skaraborgs län 1720-67. Procent per år.....	24
1.4. Exponentiella trender för den mantalsskrivna befolkningen i femton härader av Skaraborgs län 1699-1767, 1699-1720, 1720-1767, 1720-1735 och 1735-1767.....	29
1.5. Förändringar i mantalsskriven befolkning i Skaraborgs läns härader och fögderier 1723-24, 1726-27, 1728-29 och 1732-33. Procent.....	32
2.1. Exponentiella trender för mantalsskrivna i olika kolumner och kolumnkombinationer i Västmanlands och Skaraborgs län 1701-1720 och 1720-1735.....	48
2.2. Andelar män samt barn och tjänstefolk i Västmanlands och Skaraborgs län 1701-05, 1720 och 1735. Procent.....	49
2.3. Exponentiella trender 1732-1767 samt procentuella andelar åren 1736, 1744, 1756, 1759 och 1767 för mantalsskrivna i olika kolumner och kolumnkombinationer i Skaraborgs län.....	52
2.4. Exponentiella trender för tillväxten i mantalsskrivna, i män och i barn och tjänstefolk 1732-1767 samt andel barn och tjänstefolk i början och i slutet av perioden. 18 häradsområden.....	54
2.5. Barn-och tjänstefolksandelen samt andelen manliga av barn och tjänstefolk i Västmanlands och Skaraborgs län valda år 1699-1767. Procent.....	59
3.1. Skattekostnaden - mantalsspengar, bevillning, lön-och betalningsavgift, slottshjälp samt tillfälliga gärder och hjälper - för barn och tjänstefolk, en son (dräng) och en dotter (piga), 1699-1767. Nominellt i dsm. Reellt fr o m 1732 i skäppor spannmål, hälften råg och hälften korn, efter länsmarkegång i Skaraborgs län.....	66

3.2. Procentuella förändringar i antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Skaraborgs läns fögderier, Skaraborgs län och Västmanlands län 1701-1714.....	75
4.1. Mantalsskrivna i procent av total befolkning i Skaraborgs län, fögderier och härader enligt mantalslängderna 1766 och 1767.	80
4.2. Andelar befolkning 15-60 år, befolkning i mantalslängd i förhållande till kyrkobokförd befolkning, samt mantalsskrivna i förhållande till befolkning i mantalslängd respektive i sockentabeller, i olika urval av pastorat i Skaraborgs län i slutet av år 1766. Procent.....	85
4.3. Mantalsskrivningsandelar av den kyrkobokförda befolkningen i olika urval av pastorat i Skaraborgs län folkbokföringsåren 1749-1766. Läns- och fögderivis. Procent.	88
5.1. Undersökta åtal för undandolt mantal i Vadsbo, Hova tingslag, samt Kåkind och Åse härader på 1730-talet.	93
5.2. Undersökta åtal för undandolt mantal i Vadsbo Hova, Kåkind, Åse, Vartofta Slättäng och Vartofta Dimbo 1753-54.	97
Diagram:	
1. Mantalsskrivna i Uppland samt Västmanlands, Örebro, Skaraborgs och Gotlands län 1699-1767. Naturliga logaritmer.	20
2. Mantalsskrivna i Östergötlands, Kopparbergs, Jönköpings och Värmlands län 1699-1767. Naturliga logaritmer.....	21
3. Mantalsskrivna i Vadsbo, Skara och Vartofta fögderier 1699-1767. Naturliga logaritmer.....	30
4. Mantalsskrivna i Läckö och Höjentorps fögderier 1699-1767. Naturliga logaritmer.....	30
5. Åbobevillning och mantalsskrivna män i Vadsbo, Skara och Vartofta fögderier 1735-1747. Naturliga logaritmer.....	47
6. Åbobevillning och mantalsskrivna män i Läckö och Höjentorps fögderier 1735-1747. Naturliga logaritmer.	47
7. Mantalsskrivna fördelade på huvudgrupper i Skaraborgs län 1699-1735.....	50
8. Mantalsskrivna fördelade på huvudgrupper i Västmanlands län 1696-1735.....	51

9. Mantalsskrivna fördelade på huvudgrupper i Skaraborgs län 1732-1767.....	53
10. Mantalsskrivna, "myndiga", män samt barn och tjänstefolk i Skaraborgs län 1732-1767. Naturliga logaritmer.....	53
11. Andelen barn och tjänstefolk av mantalsskrivna i Skaraborgs län: medelvärden för 100 pastorat och variationskoefficienter 1732-1767.....	57
12. Andel barn och tjänstefolk av mantalsskrivna samt andel manliga av mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Skaraborgs län 1699-1767.	60
13. Andel barn och tjänstefolk av mantalsskrivna samt andel manliga av mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Västmanlands län 1699-1735.....	60
14. Skaraborgs läns befolkning enligt Heckscher och tabellverket samt mantalsskrivna i länet utom städer 1720-1767. Naturliga logaritmer.....	89
Kartor:	
1. Häradet i Skaraborgs län. Med skogsbygdspastorat avgränsade i Vadsbo och Vartofta.....	15
2. Urval av 22, 27, 30 och 36 pastorat i Skaraborgs län (not 65 och 66).....	83

The hearth-duty is taken off by law, as an unpopular revenue; yet all the hardships and abuses of it might have been corrected by act of parliament, and it would still have yielded about 200,000 l. per ann. above the charge of management, and however the nation disgust it, it is hardly so odious, if rightly examined, as poll-money, which the Turks take to be so great a badge of slavery, that they impose it upon none but christians. (Charles Davenant, *An essay upon ways and means of supplying the war*, i: *The political and commercial works I*, ed. Ch. Whitworth 1771, repr. 1967, s. 22.)

/.../Lars Persson som blivit instämd för dottern Ingrids undandöljande pro Anno 1735, vilken befanns vara född 1713 och kristnad d. 15 November samma år, inställde sig, havandes Lars vid senaste ting nekat den attest som utur kyrkoboken extraderad är, men som originalkyrkoboken nu uppvistes kunde en slik dess undanflykt icke hjälpa honom, varför dottern efterfrågades, då han framställde en flicka, och som fiskalen tvivlade om det skulle vara den rätta, så tillfrågades nämnden om de kända denna flicka, varpå nämndemannen Nils Andersson i Lilla Lindåsen berättade att denna flicka heter Kirstin och är icke den som efterfrågas; Lars nekade länge att denna flickan heter Kirstin utan contesterade i högsta att hon är den samma Ingrid som han är stämd för, samt är hans styvdotter, men sedan tingsrätten givit befallning till kronolänsmannen att igenom någon kronorättare pigan Ingrid hitskaffa, tillstod Lars Persson att hans styvdotter Ingrid är hemma, men som denna styvdottern är lika stor med den som hemma är, har han tagit henne med sig hit; tingsrätten frågade Lars om den flicka är hans egen eller styvdotter? då Lars svarade att det är hans styvdotter, men sedan man åter framtagit kyrkoboken tillstod Lars att Kirstin är hans egen dotter, och befanns hon vara född om sommaren 1721. (Vadsbo Hova db ST 1736 §14:12. GLA)

Inledning

Mantal är ett mångtydigt ord i äldre svensk historia. Det kan hänföra sig till två helt olika saker och har i vardera sammanhanget dessutom två olika betydelser.

Å ena sidan räknade man jorden i mantal för att beskatta den. Det mantalet möter i jordeböckerna och kallas också *jordboksmantal*. Av ett mantal jord utgick likformigt den ena huvuddelen av grundskatten, den s k mantalsröntan. Mantal är då en räkneenhet som kan aggregeras och delas i kvotdelar: gården kan åsättas t ex 2 mantal eller 1/4 mantal, och byn kan omfatta så och så många mantal jord. Men ibland, i bestämd form, glider betydelsen över till att bli den sammanlagda mängden av sådana räkneenheter i taxeringen: "mantalet" får betydelsen "antalet mantal".¹

Å andra sidan räknade man också människor i mantal, och då på samma tvetydiga sätt, så att mantal både är räkneenheten, man eller människa, och kan få sin ursprungliga betydelse av "antal människor". I *mantalslängder* har man alltså registrerat och räknat folk som underlag för utskrivningar till krigstjänst eller för personell beskattning. En av dessa taxeringslängder får sedan efter hand en så central ställning att den blir *mantalslängden* rätt och slätt. Det var kvarntullsmantalslängden, den längd i vilken folk debiterades till den personella penningavlösning av kvarntullen som kallades kvarntullsmantalspenningar. Det berodde till någon del på att skatten blev ovanligt långlivad: den kom att utgå i drygt 300 år 1635-1938. Men därtill kom att mantalspenningarna i egenskap av *koppskatt* utgick generellt, i princip av hela den vuxna befolkningen, så att uppbördsunderlaget behövde utvecklas till ett veritabelt folkregister.² Det årliga upprättandet av detta register, *mantalsskrivningen*, kom redan från 1600-talets mitt att anförtros särskilda tjänstemän i länen, s k mantalskommisariater. Produkten av deras mödor, mantalslängder-

¹Allmänt om jordeboksmantalet, se G. Thulin, *Om mantalet 1* (1890). - Saken blir inte lättare av att "hemman" har en annan dubbelbetydelse. Hemman kan å ena sidan användas synonymt med mantal som räkneenhet: gården kan taxeras till ett helt hemman eller till ett halvt hemman eller till ett fjärdedels hemman jord. Å andra sidan kan hemman betyda en mantalssatt gård av varierande mantalsstorlek, t ex ett hemman om 1/4 mantal jord. "Hem-mantalet" slutligen betyder "antal hemman" i den första betydelsen (= antal mantal).

²Koppskatt: "en efter huvudtal utan avseende på klass eller förmögenhet utgående skatt av medborgare, som uppnått en viss levnadsålder". *Nordisk familjebok* 13 (2:a uppl. 1910), s. 851. Ordet (av nt. *koppschatt*, ty. *kopfschatz*) användes också om mantalspenningar. Jfr SAOB K 2350.

na, kunde sedan efter hand också tillföras nya uppgifter av betydelse för annan skatteuppbörd och fick på så sätt en nyckelposition i det kamerala redovisningssystemet.³

Det är det senare sammanhangets mantal, som det här i fortsättningen handlar om, och då faktiskt i båda meningarna: de mantalskrivna och deras antal.

Mantalslängderna bildar den agrar- och socialhistoriska forskningens kanske viktigaste källserie i Sverige. I sin kombination av täckning och konkretion är de oundgängliga redan för den som på någorlunda bred front vill tränga bakom jordebokens abstrakta taxeringsenheter ner till konkreta byar och gårdar. De är på så sätt ett nödvändigt komplement till studier av gårdsräkenskaper, av domböcker, bouppteckningar och lagfarts- och inteckningsprotokoll, av karteringar och skiften. Med tiden kom de också att innehålla en växande mängd information både om människorna individuellt och om deras ekonomiska och sociala relationer inbördes.

Det har emellertid länge stått klart att mantalslängderna fram över frihetstiden och kanske ända t o m 1800-talets första decennium kunde svikta betänkligt i sin egentliga uppgift: att redovisa den skattskyldiga befolkningen. Redan på 1700-talet betraktades den samtida mantalsskrivningens resultat med stark och uttalad skepsis.⁴ För nu nästan 60 år sedan framlades de första systematiska beläggen för att den mantalsskrivna befolkningen på 1600- och 1700-talen tidvis kunde förete en helt osannolik utveckling.⁵ I och för sig är det förhållandet inte överraskande. Befolkningen ställde inte upp sig på rad för att bli mantalsskriven. Bönder världen över har ofta värjt sig mot att göra en ambitiös överhet förtrogen med vad de skördat eller med hur många arbetande de är, eftersom handfasta erfarenheter lärt dem att sådan samarbetsvilja kunde stå dem dyrt. Generellt är ju allt historiskt källmaterial märkt av de syften för vilka det tillkommit. Upp-

³För en översikt av uppkomsthistorien, se G. Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), kap. 1.

⁴A. Forssell, "Några bidrag till mantalsskrivningslagstiftningens historia". *Medd. från Svenska Riksarkivet för år 1930* (1932). s. 112-193.

⁵E. F. Heckscher, "Sveriges ekonomiska utveckling i fågelperspektiv." *Ekonomien* 1932, nr. 4. - H. Rosman, "Gotlands folkmängd under 1700-talet". *Gotländskt arkiv* 5 (1933), s. 20-25.

gifter insamlade för beskattningsändamål brukar på välkända grunder betraktas som misstänkta.

Ett källmaterial, som särpräglats av omständigheterna kring sin tillkomst, kan å andra sidan också tänkas tala om dessa omständigheter just genom sina brister. Det talar då oavsiktligt och om något annat, något som skiljer sig radikalt från vad det ger sig ut för att handla om, men som fördenskull inte behöver vara mindre betydelsefullt. Osanna vittnesbörd om historiska händelser kan just genom sina förvanskningar avslöja motsättningarna kring händelsen. Berättelser om samhällsförhållanden kan förråda de ideologiska föreställningarna hos berättaren själv och hans samtida. En sådan källanvändning är attraktiv, såtillvida som den förutsätter ett aktivt förhållningssätt till källorna: den erinrar, har det sagts, om att det inte är källorna som är bra eller dåliga utan i stället våra egna frågor till dem.

Centralt i diskussionen om mantalslängderna står också idén om att de just i sin karaktär av ofullständig redovisning av skattskyldiga återspeglar utveckling och förändring av ekonomiska förhållanden. I någon form är den alltså värd omsorgsfull eftertanke och prövning.

Den följande framställningen behandlar den mantalsskrivna befolkningen på Skaraborgs läns landsbygd från 1699 till 1767. Perioden omsluter i stort sett det stora nordiska krigets år och frihetstiden. Man kunde därmed vänta sig att få med dels en stagnationsperiod, dels en period av osannolikt hög tillväxt av de mantalsskrivna, faktiskt den sista långa sådana i mantalsskrivningens historia. Fr o m 1766 ändrade mantalsskrivningen karaktär så tillvida, att längderna nu skulle räkna "allt vad liv ägde", dvs även de från mantalspenningarna befriade. Två år av denna fullständigare redovisning är alltså medtagna, och det sista årets mantalsskrivning, som efter vanligheten genomfördes i slutet av föregående år, sammanfaller så i tiden med 1766 års kyrkliga folkbokföring. Ett läns mantalsskrivna har valts för att deras utveckling ska kunna granskas närsynt, med nedbrytning dels på delområden, dels på kolumnsystemets olika kategorier. På länsnivå kan så jämförelser göras med motsvarande tidsserier för andra, tidigare undersökta län. Inriktningen är dubbel. Vi är intresserade av att få veta om uppgifternas användbarhet, om redovisningen var ofullständig och i så fall när, för vilka kategorier och

varför. Men vi är också intresserade av de förhållanden, ekonomiska likaväl som institutionella, som mer eller mindre regelbundet inverkade på mantalsskrivningens resultat, och av att kunna placera in mantalsskrivningen i sociala kraftfält och historisk utveckling.

"Mantalsskrivna" betyder här alltid till mantalspengar debiterade. På olika, över tiden växlande och inte alltid begripliga grunder skrev man hela tiden in fler i längderna än dem som påfördes mantalspengar. Men det är skyldigheten att erlægga mantalspengar, som konstituerar en någorlunda entydig kategori, som borde omfatta befolkningen mellan 15 och 63 år fyllda med undantag för smärre, mer eller mindre väldefinierade grupper av befriade. Därtill kommer att man för övergripande undersökningar inte kan räkna de i längderna omnämnda. Man måste använda längdernas egna summeringar, som gjordes kolumnvis och räknade just de streck i kolumnerna, som innebar debitering till skatt.

Skaraborgs län har 15 häradar, som fördelade sig på 5 fögderier. Länets nordöstra del mellan Vänern och Vättern, Billingen och Tiveden fylls av det stora Vadsbo härad, som utgjorde ett eget fögderi. I det sydöstra hörnet mellan Hökensås längs södra Vättern och Falköping ligger Vartofta härad, som tillsammans med det lilla Frökinds härad sydväst om Falköping bildade Vartofta fögderi. Mellan dem, från Hjo vid Vättern i öster till Falköping åt sydväst och nästan till Skara åt nordväst, låg Höjentorps fögderi med Kåkindes härad i öster, Gudhems härad i sydväst och Valle härad i nordväst. Väster om dessa tre fögderier låg Skara fögderi i ett band från Kinne härad med Kinnekulle i nordöst vid Vänern över Skånings härad med Skarslätten till länets sydvästra del med Laske härad intill svältorna i Älvsborgs län och Vilske härad med dess del av falbygden. Nordväst härom låg så Läckö fögderi med Åse, Kållands och Kinnefjärdings häradar från väster till öster längs Vänern och innanför dem Viste och Barne häradar.

Särskilt Vadsbo men också Vartofta var stora häradar. Där så är möjligt ska vi därför i Vadsbo härad skilja mellan tresädes- och tvåsädesslätbygd samt skogsbygd och i Vartofta härad mellan falbygd och skogsbygd. Skogsbygd fanns förutom i de östra delarna av Vadsbo och Vartofta särskilt i Kåkindes härad samt delar av Kinne och Viste häradar. Bortsett från det tvåsåde, som fanns i Vadsbo, dominerade

Karta 1 Häradet i Skaraborgs län. Med skogsbygdspastorat avgränsade i Vadsbo och Vartofta.

des länets östra del av tresädet. Dess västra gräns gick vid 1700-talets mitt ut från Vänern genom den östligaste delen av Kinnefjärdings härad, följde så ungefärligen gränsen mellan Skånings och Valle härader och fortsatte sedan söderut till Älvsborgs län genom de västra delarna av Gudhems och Vartofta härader. Väster om denna gräns dominerade i söder mer eller mindre modifierade former av ensäde i delar av Gudhems och Vartofta, hela Frökinds och Vilske härader och sträckte sig från denna Falbygdens västra del in i delar av Laske och Barne härader. På den västra lerslätten i Läckö fögderi samt Skånings och delar av Laske härad var tvåsädet förhärskande.⁶

Mantalslängden uppställdes efter jordeboken med socknarna som minsta enheter. Men jordebokssocknarna hade inte alltid precis samma omfattning som kyrksocknarna. Också jordeboken sammanförde socknar tillhörande samma pastorat till större enheter. Men de kyrkliga pastoraten sträckte sig ofta över härads- och fögderigränser. Jordebokens additiva enheter närmast under häradsnivån kom därför att utgöras av ibland ett helt kyrkligt pastorat och ibland endast en del därav - eventuellt en enda socken - nämligen den del av pastoratet, som låg inom häradet. Det är dessa jordebokens - och mantalslängdens - enheter som i fortsättningen något oegentligt kommer att kallas pastorat. Av dem fanns det så 100 i länet. Deras storlek varierade starkt. Åren 1766-67 hade det största, Hova pastorat i Vadsbo, 1730 och det minsta, Elings socken i Barne, 93 mantalsskrivna. Medelvärdet var ca 600, och hälften av dessa "jordebokspastorat" hade mellan 341 och 745 mantalsskrivna.

Mantalslängderna för Skaraborgs län redovisade sammandrag över mantalssummor häradsvis och ibland också pastoratsvis. Vill man emellertid ha de mantalsskrivna fördelade på kolumnerna - alltså på "män", hustrur, barn och tjänstefolk med varierande uppdel-

---

⁶Till Vadsbo tresädes slättbygd förs följande pastorat: Horn, Ullervad, Leksberg, Björsäter, Torsö, Hassle, Lyrestad, Bällefors, Väring, Berg. Till Vadsbo tvåsädes slättbygd: Odensåker, Ekby, Fredsberg, Fägre, Hjälstad, Flistad. Till Vadsbo skogsbygd: Amnehärad, Hova, Undenäs, Ransberg. Till Vartofta falbygd: Slöta, Falköping (Vartofta-delen), Åsle, Vartofta-Åsaka, Valstad, Dimbo, Varv, Yllestad, Hångsdala. Till Vartofta skogsbygd: Fröjared, Sandhem, Acklinge, Daretorp, Habo. För underlag och avgränsning av odlingssystemen i Skaraborgs län: L. Herlitz, *Jordegendom och ränta* (1974), s. 180 n. 38, 224-226; C.-J. Gadd, *Järn och potatis* (1983), s. 204 ff., 211 n.81.

ningar samt "inhyses" - så får man gå till de omedelbara kolumnsummeringar i själva längden. De görs fr o m 1732 på pastorats - eller mera sällan sockennivå och får sedan aggregeras till härads-, fögderi- eller länsnivå. Kolumnsummeror på pastoratsnivå - antingen tagna direkt ur längden eller summerade från sockensummeror - bildar därför primärmaterialet för den senare hälften av undersökningsperioden, åren 1732-67. Åren 1699-1724 summerar mantalslängden i regel kolumnerna häradsvis, och undersökningen har då inte drivits under den nivån. För de mellanliggande åren 1725-31 är ingen kolumnsummering konsekvent genomförd i mantalslängden. För de åren är det sammandragens mantalssummeror häradsvis, utan någon kolumnfördelning, som får bära undersökningen.

Framställningen är uppbyggd på följande sätt. I kap. 1 studeras utvecklingen av hela den mantalsskrivna befolkningen. Tidsserien för Skaraborgs län jämförs med dem för andra län med avseende på trender och konjunkturen. Därefter bryts länsserien ned på fögderi- och häradsnivå och motsvarande utvecklingsmönster kartläggs. Mot den bakgrunden genomförs sedan en diskussion av bakomliggande orsakssammanhang i anslutning till Heckschers kända teori om mantalsskrivningsresultatet som ett välståndsindex.

I kap. 2 undersöks utvecklingen fördelad på mantalslängdernas kolumner. Efter en genomgång av kolumndefinitioner och ändringar i dem under perioden jämförs först utvecklingen i Skaraborgs och Västmanlands län fram till 1735. Därefter studeras den relativa tillväxten i kolumnerna i Skaraborgs län 1732-67, sammankopplad med ändringarna över tid i kolumnfördelningen av de mantalsskrivna och i denna fördelnings spridning på pastoratsnivå. Slutligen observeras långsiktiga förändringar i könsfördelningen av barn- och tjänstefolk.

Det är den sistnämnda kategorin som påtagligt framträder som den mest flexibla i mantalsskrivningen. Kap. 3 beräknar därför den med mantalsskrivning förbundna skattebördan och dess förändringar under perioden. Tjänstehjonsbevillningen är en delvis förbisedd del av frihetstidens tjänstehjonspolitik, och därför dröjer vi också vid riksdagsbehandlingen av några viktiga förändringar av den. Avslutningsvis prövas sambandet mellan mantalsskrivning och skattebördan.

I kap. 4 görs så ett försök att beräkna mantalsskrivningsandelen 1720-67. Det utgår från en jämförelse mellan 1767 års mantalslängd

och 1766 års kyrkobokföring för jämförbara pastorat. Jämförelsen utsträcks sedan bakåt till tabellverkets första år. För valda tidpunkter dessförinnan skattas andelen utifrån dels den beräknade andelen 1749, dels den mantalsskrivna befolkningens och den av Heckscher rekonstruerade totalbefolkningens relativa tillväxttakter.

I kap. 5 studeras valda rannsakingar om undandolt mantal vid häradsrätterna på 1730- och 1750-talen. Syftet är att undersöka hur domstolarna behandlade och dömde i sådana mål och därmed de skattskyldigas frihetsmarginaler. Mer allmänt söker vi argument, ståndpunkter och rättsuppfattningar av betydelse för mantalsskrivningen.

Mantalsskrivningen var en del av kampen om arbetskraften i det gamla tjänstesamhället. Den påverkades starkt av frihetstidens befolknings- och tjänstehjonspolitik och av förändringarna i den. I kap. 6 görs ett försök att motsättningsvis karakterisera utvecklingslinjer i den svenska politiken och deras egenart i förhållande till samtida merkantilism.

1 Utvecklingen av antalet mantalsskrivna

Vi börjar med att sätta in utvecklingen av antalet mantalsskrivna på Skaraborgs läns landsbygd i ett jämförande perspektiv. Det material om den mantalsskrivna befolkningens långsiktiga utveckling, som insamlades av Eli Heckscher, är då en given utgångspunkt. I en välkänd uppsats sammanställde Heckscher delvis interpolerade tidsserier för mantalsskriven befolkning 1634-1820 i sju större områden: Uppland samt Östergötlands, Jönköpings, Värmlands, Örebro, Västmanlands och Kopparbergs län.

Heckschers undersökning hade två olika förutsättningar i den tidigare litteraturen. Den ena var utnyttjandet av den mantalsskrivna befolkningen i den diskussion om det stora nordiska krigets verkningar, som inleddes av Gustaf Axelson på 1880-talet och fortsattes i en rad länsstudier i Karolinska förbundets årsskrift på 1910-talet. Axelson hade jämfört den mantalsskrivna befolkningen i de olika länen 1697 och 1718 och ur nedgången slutit till en folkminskning. Hans kritiker - Sigurd Schartau och Per Hallerman - avvisade metoden att jämföra två enstaka år. För valda län producerade de i stället kontinuerliga tidsserier. Dessa visade dels exempel på stabilitet och uppgång 1700-1708, dels att nedgången var begränsad till tre delperioder - 1698-99, 1709-12 och de sista krigsåren - då den kunde tillskrivas missväxt, pest och utskrivningar. Kritiken av Axelson gällde inte bara allmänna och enskilda slutsatser hos honom utan också metoder. Men även om kritikerna anförde sina dubier om mantalsskrivningens effektivitet och konsistens, använde de den regelbundet för slutsatser om befolkningsutvecklingen.

Den andra förutsättningen var Arne Forssells utförliga redovisning av den samtida kritiken mot mantalsskrivningen under 1700-talet. Där framhövdes framför allt följderna av prästerskapets privilegier 1723, som fritog kyrkoherdarna från att närvara och medverka vid mantalsskrivningarna.

Heckscher utvecklade däremot en teori om att den mantalsskrivna befolkningen kunde användas som ett välståndsexempel. Den följande jämförelsen mellan Heckschers tidsserier och utvecklingen i Skaraborgs län 1699-1767 genomförs under löpande diskussion med den teorin.⁷

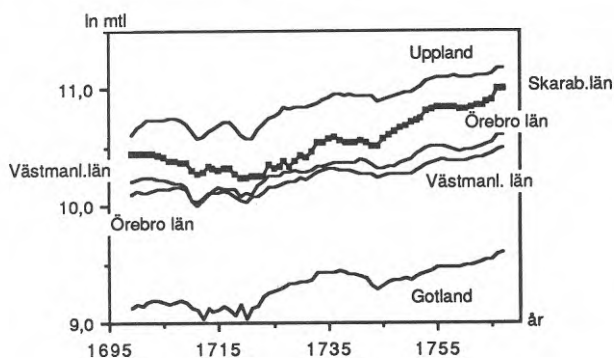
---

⁷G. E. Axelson, *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid* (1888), s. 369-377; S. Schartau, "Om ödeshemmanen i Älfsborgs län under det stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok 1912*, s. 276 f., 289; S. Schartau, "Tillståndet i Jönköpings län 1697-1721." *Karolinska förbundets årsbok 1915*, s. 233 f., 244 f.; P. Hallerman, "Tillståndet i Blekinge under det

1.1. Trender 1699-1767

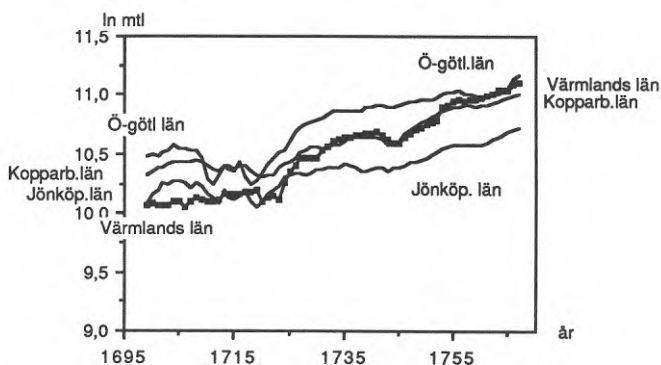
Heckschers tidsserier är allmänt stigande från åtminstone 1670-talet. Men de stiger inte oavbrutet. Två krig följda av var sin längre, relativt fredsdominerade period gräver ut två dalar med vardera två lut, ett kortare utför och ett väl dubblett så långt uppför. Karl XI:s danska krig ger en kort och kraftig nedgång på 1670-talet följt av en stark stegring under två decennier fram till sekelskiftet 1700. Det stora nordiska kriget får ett flertal serier att falla eller stagnera fram till 1720. Därpå följer ett halvsekels tillväxt. Det är den andra, bredare dalen, med dess väsentligt mindre branta lut, som angår oss här.

Diagram 1. Mantalsskrivna i Uppland samt Västmanlands, Örebro, Skaraborgs och Gotlands län 1699-1767. Naturliga logaritmer.

stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok 1916*, s. 265 f., 271; S. Schartau, "Kopparbergs län under det stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok 1918*, s. 307 f., bil. 3 v. s. 316; P. Hallerman, "Tillståndet i Uppland under det stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok 1919*, s. 304-310, 320-323; A. Forssell, "Några bidrag till mantalsskrivningslagstiftningens historia 1723-1812." *Meddelanden från svenska riksarkivet för år 1930* (1932), s. 112-199; E. F. Heckscher, "En mätare på svenska folkets välförhållanden. Den mantalsskrivna befolkningen 1634-1820", i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 219-254.

Diagram 2. Mantalsskrivna i Östergötlands, Kopparbergs, Jönköpings och Värmlands län 1699-1767. Naturliga logaritmer.

I tab. 1.1 har för tiden 1699-1767 utvecklingen i Skaraborgs län (utom städer) jämförts med den för Heckschers sju områden samt Gotland på så sätt att exponentiella trender anpassats dels till hela tidsperiodens utveckling av antalet mantalsskrivna, dels till delperiodernas före och efter 1720. Områdena har ordnats efter den långa trendlinjens determinationskoefficient.

Värmlands län intar en särställning med dels genomgående snabba tillväxt, dels stigande trend i båda delperioderna. I övrigt framträder två mönster. I Örebro och Kopparbergs län samt Uppland är den fallande trenden 1699-1720 mycket svag eller i Örebro län obefintlig. Den mantalsskrivna befolkningen håller sig uppe ända fram till 1708-10 och återvänder till den långa trenden 1715 eller 1716 mellan nedgångar kring 1711 och 1718-20. I Östergötlands, Skaraborgs och Västmanlands län är den fallande trenden 1699-1720 brantare och bättre bestämd. En nedgång börjar här redan 1703-04, och återhämtningen mellan bottenlägena är svagare.

Tab.1.1. Exponentiella trender för den mantalsskrivna befolkningen i åtta områden 1699-1767, 1699-1720 och 1720-1767.

	1699-1767		1699-1720		1720-1767	
	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²
Värmlands län	1,7	0,95	0,6	0,69	1,8	0,92
Örebro län	0,7	0,91	-0,0	0,00	0,8	0,89
Kopparbergs län	1,0	0,88	-0,2	0,11	1,4	0,95
Uppland	0,8	0,87	-0,3	0,13	1,0	0,90
Jönköpings län	0,8	0,84	-0,6	0,31	1,0	0,90
Gotland	0,7	0,81	-0,4	0,36	0,7	0,70
Östergötlands län	1,2	0,80	-1,3	0,58	1,2	0,80
Skaraborgs län	0,9	0,76	-1,0	0,86	1,5	0,96
Västmanlands l.	0,5	0,63	-1,0	0,74	0,7	0,84

Källor: E. F. Heckscher, "En mätare på svenska folkets välfärdsutveckling. Den mantalsskrivna befolkningen 1634-1820", i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 248-250; H. Rosman, "Gotlands folkmängd under 1700-talet". *Gotländskt arkiv V* (1933), s. 24-25. - Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA.

Tab.1.2. Exponentiella trender för den mantalsskrivna befolkningen i åtta områden 1720-1767, 1720-1735 och 1735-1767.

	1720-1767		1720-1735		1735-1767	
	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²
Skaraborgs län	1,5	0,96	2,2	0,94	1,5	0,90
Kopparbergs län	1,4	0,95	2,1	0,92	1,4	0,91
Värmlands län	1,8	0,92	4,0	0,93	1,7	0,89
Jönköpings län	1,0	0,90	1,7	0,91	1,1	0,92
Uppland	1,0	0,90	2,2	0,90	0,8	0,85
Örebro län	0,8	0,89	1,5	0,85	0,7	0,80
Västmanlands län	0,7	0,84	2,1	0,92	0,6	0,71
Östergötlands län	1,2	0,80	3,6	0,94	0,7	0,85
Gotland	0,7	0,70	2,3	0,92	0,6	0,55

Källor: E. F. Heckscher, "En mätare på svenska folkets välfärdsutveckling. Den mantalsskrivna befolkningen 1634-1820", i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 248-250; H. Rosman, "Gotlands folkmängd under 1700-talet". *Gotländskt arkiv V* (1933), s. 24-25. - Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA..

I tab. 1.2 har länen rangordnats efter determinationskoefficienten för trendlinjen 1720-1767 och denna period har i sin tur delats upp i två

delperioder. Perioden 1720-1735 är en utpräglad rekonstruktionsperiod med genomgående mycket höga tillväxttakter, över 2% per år för alla utom Jönköpings och Örebro län. Skillnaderna är nu att medan tillväxten efter 1735 sjunker ner under 1% årligen i Uppland samt Örebro, Västmanlands och Östergötlands län liksom på Gotland, så förblir den hög i Skaraborgs, Kopparbergs och Värmlands län och därmed mest enhetlig för hela perioden 1720-67 i Skaraborgs och Kopparbergs län. Skaraborgs län får sin särprägel av att å ena sidan tillsammans med Östergötlands och Västmanlands län ha en stark och kontinuerlig nedgång under det stora nordiska krigets år, å andra sidan tillsammans med Värmlands och Kopparbergs län upprätthålla en hög långsiktig tillväxt i mer än trettio år efter den allmänna återhämtningen fram till 1735.

På längre sikt sjönk tillväxten i den mantalsskrivna befolkningen. För exponentiella trender genom Heckschers aggregerade serie för sju områden faller tillväxten från 1,7% per år 1672-1699 till 1% per år 1699-1767. Med samma mått var tillväxten för sex av dessa områden 1767-1820 0,5% per år och då också lägre än tidigare för varje enskilt område. Även i Skaraborgs län halverades tillväxttakten från 1699-1767 till 1767-1820: från 0,9 till 0,4% per år. Genomgående drag i utvecklingen 1767-1820 är dels stagnation till åtminstone 1800-talets början, dels en våldsam uppgång åren 1809-1813. Båda bör emellertid ses mot bakgrunden av förändringar i regelverket. Från omkring 1770 infördes befolknings- och nyodlingsstimulerande befrielser från mantalsspengarnas erläggande, som kan ha fått avsevärd omfattning. År 1809 upphävdes inte bara en del av dessa utan också andra äldre befrielser, framför allt friheten för adeln och dess tjänstefolk.⁸

1.2. Tillväxttakter absolut och i relation till befolkningen

Heckscher ansåg sig kunna visa "att mantalsskrivningarna behärskas av andra synpunkter än den att redovisa en viss, fast andel av totalbefolkningen". Den negativa slutsatsen - att de inte redovisade en fast andel av befolkningen - styrktes framför allt av de osannolikt höga tillväxttakter, som den mantalsskrivna befolkningen kunde uppvisa samtidigt för de olika områdena. Heckscher pekade på att den

⁸G. Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1967), s. 54, 68-70.

årliga procentuella tillväxten för hans sju områden sammantagna i årtiondet 1678-88 uppgick till 3,9%, med en spridning mellan områdena från 2,8% till 6,2%. För 1700-talet jämförde han med dels sin egen rekonstruktion av befolkningstalen 1720-50, dels Tabellverket.⁹ Områdena sammantagna uppvisade 1720-35 en tillväxttakt för den mantalsskrivna befolkningen på 2,1% per år mot 1,3% för befolkningen, 1735-48 0,4% respektive 0,3%, 1750-60 1,0% respektive 0,7%. Med uppdelning på områden var bilden enhetlig 1720-35, därefter mer splittrad.¹⁰

Skaraborgs län präglas av en väsentligt större skillnad i tillväxttakterna efter 1735.

Tab. 1.3. Tillväxttakter i mantalsskriven och total befolkning i Skaraborgs län 1720-67. Procent per år.

Period	Mantalsskrivna	Totalbefolkning
1720-35	2,3	0,8
1735-49	0,9	0,2
1749-66	1,6	0,8

Anm. Mantalsskrivna med ett års förskjutning framåt.

Källor : Heckscher, "Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till Tabellverkets början (1720-1750)"; i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*, s. 276-77; *Historisk statistik för Sverige 1* (2 uppl. 1969), tab. 5, s. 49. Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA.

Den aktiva befolkningen eller befolkningen mellan 15 och 63 år kan nu strängt taget inte förväntas vara en alldeles "fast andel av totalbefolkningen", och dess tillväxttakt bör alltså normalt uppvisa avvikelser från totalbefolkningens. Men Heckscher hade naturligtvis rätt i att den inte kan ha stigit så snabbt som den mantalsskrivna befolkningen i de av honom undersökta områdena 1679-99 och 1720-35. Den kan heller inte ha stigit så snabbt som den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län under hela frihetstiden.

⁹Heckscher, "Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till Tabellverkets början (1720-1750)", i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 255-285.

¹⁰Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 227-231.

1.3. Konjunkturer

Till stöd för sin positiva slutsats om att andra synpunkter fanns, hänvisade Heckscher till vad som med skäl kunde kallas konjunkturerna i den mantalsskrivna befolkningens utveckling. Kurvorna för de olika områdena uppvisade enhetliga mönster av kortare vågrörelser inom de olika trendperioderna. Ett sådant framträdde redan i perioden 1679-99 med toppar 1687-89 och 1694-96 och vågdalar i början och slutet av 1690-talet.¹¹

Utvecklingen i absoluta tal framgår av diagr. 1-2. Perioden 1699-1720 präglas av tre djupa vågdalar. Den första är begynnelseåret 1699, som också är 1690-talets avslutande bottenår. Den andra ligger mitt i perioden, kring 1711. Den tredje inträffar 1718-20. Med undantag för Värmlands län kulminerar antalet mantalsskrivna före 1711: 1703-04 i Östergötlands, Jönköpings, Västmanlands och Skaraborgs län samt på Gotland, 1706-08 i Uppland samt i Örebro och Kopparbergs län. Det når sin botten 1711 i Uppland och i Örebro och Västmanlands län, 1718-20 i Östergötlands, Jönköpings, Kopparbergs och Skaraborgs län samt på Gotland. I följande redovisning av toppar och bottenår är kriteriet avståndet till respektive trend 1699-1720. Kursiverade årtal ligger längst ifrån trenden. (1699 har utelämnats och ligger längst under trend där inget annat bottenår kursiverats.)

	peak	trou	peak	trou	peak	trou	peak	trou	peak	trou
Uppland			1706		1711				1717	1720
Ögötl.l.			1704	1705	1708	1711			1716	1718
Jönköp.l.			1705	1707	1708	1712	1713	1715	1717	1719
Värml.l.	1700	1702	1704	1706	1708	1712	1714	1718	1719	1720
Örebro l.	1700	1702			1707	1711			1715	1719
Västm.l.			1703			1711			1716	1719
Kopp.l.			1703			1711			1716	1719
Σ7 omr.			1704	1707	1708	1711			1716	1720
Gotland			1704	1706	1708	1712	1716	1718	1719	1720
Skarab.l.			1703	1706	1709	1711	1713	1716	1717	1719

¹¹Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 225 f.

Exceptionellt stora är förändringarna omkring 1711. Det gäller inte bara nedgången från 1708 utan också den något mindre uppgången till 1713. Östergötlands län förlorar en fjärdedel av sin mantalsskrivna befolkning 1708-11 men ökar den med mer än 17% 1711-13. För Uppland, Örebro och Västmanlands län 1708-11 och för Jönköpings län och Gotland 1708-12 varierar nedgångarna mellan 13,8 och 16,2% och uppgångarna 1711-13 respektive 1712-13 mellan 7,2 och 12,6%. För dessa områden och Kopparbergs län är korrelationen stark mellan upp- och nedgångens relativa storlek ($r=0,94$), och mellan 38 och 65% av förlusterna 1708-11(12) har återhämtats 1713. Värmlands och Skaraborgs län bryter det mönstret. För Värmlands län sammanhänger det med att den allmänna trenden där är stigande och vågdalen 1710 grund. I Skaraborgs län har den mantalsskrivna befolkningen 1708 redan fallit med drygt 8% från 1703 och faller sedan med ytterligare nära 9% till 1711. Uppgången till 1713 återhämtar så 70% av förlusten från 1708 men bara 35% av förlusten från 1703.

Detta är alltså det mönster som redan Schartau och Hallerman observerade. De betonade särskilt den överlag positiva utvecklingen från missväxtåren i slutet på 1690-talet ända fram till 1708, då fellsagna skördar följda av 1710 års pest böjde kurvan nedåt. Det finns emellertid en konkurrerande brytpunkt tidigare. I Skaraborgs län är redan trenden 1703-08 klart fallande.

För perioden 1720-67 är det enhetliga mönstret följande. En våg av stark men ofta ojämn återhämtning bryts vid 1730-talets mitt. Den följs av en nedgång som är mild - i absoluta tal en stagnation - till ca 1741 och därefter markerad till ett bottenläge 1744-45. Den nya uppgången bryts sedan någon gång vid mitten av 1750-talet. En ny, svagare sänka framträder omkring 1760, vanligen 1761. Med avståndet till trenderna 1720-1767 som kriterium:

	trough	peak	trough	peak	trough	peak	trough	peak
Uppland	1721	1727	1731	1736	1744	1754	1765	1766
Ö-götlds l	1720			1733	1744	1746	1762	1767
Jönköp. l	1720	1726	1728	1730	1743	1755	1759	1767
Värmlnds l	1723	1727	1730	1733	1745	1755	1765	1766
Örebro l	1721	1727	1731	1735	1745	1753	1761	1766
Västmlnds l	1720			1735	1744	1755	1761	1767
Kopp.-bgs l	1720	1729	1734	1736	1745	1755	1761	1767
Σ 7 områd.	1720	1727	1731	1735	1745	1755	1761	1767
Gotland	1720	1728	1731	1734	1744	1756	1760	1767
Skarab. län	1723	1724	1728	1736	1744	1755	1763	1766

I regel är residualerna från trenden störst i den snabba återhämtningen t o m 1735-36. Större avstånd till trenden än 1720-talets har emellertid Kopparbergs län för 1745 och Skaraborgs län för 1744 och 1755.

1740-talets vågdal är trots allt måttlig jämfört med 1711. Nedgången från det mestadels avsatsbetonade året 1741 till efterföljande bottenår är störst på Gotland (-10,8%) följt av Värmlands (-8,9%), Örebro (-6,4%), Kopparbergs (-6,2%) och Skaraborgs län (-5,8%). I tiden efter 1750 frapperas man av två generella språng uppåt i kurvorna: från 1752 till 1753 och från 1765 till 1766, med årliga förändringar om 4,6 resp. 5,6% i Uppland, 2,2 resp. 8,9% i Östergötlands län, 10,6 resp. 4,6% i Värmlands län, 4,2 resp. 7,1% i Örebro län, 4,3 resp. 3,6% i Västmanlands län, 3,5 resp. 2,9% i Kopparbergs län, 2,1 resp. 5,1% på Gotland och 7,2 resp. 9,5% i Skaraborgs län.

Ett mer allmänt mått på likformigheten i konjunkturerna är korrelationerna mellan tidsserierna efter trendrensning. Här har procentuella avvikelser från de exponentiella trenderna använts, med uppdelning på perioderna 1699-1720 och 1720-67.

Mönstret är mindre enhetligt för åren 1699-1720. Värmlands läns särställning markeras av svaga eller inga korrelationer alls till de övriga områdena. Starkast är korrelationen mellan Västmanlands och Örebro län ($r=0,93$), som båda också är starkt korrelerade med Uppland ($r=0,85$ resp. $0,83$). Till framför allt Västmanlands län ansluter sig nära både Skaraborgs ($r=0,86$) och Östergötlands län ($r=0,80$), som emellertid inbördes är svagare förbundna ($r=0,62$). Hög inbördes korrelation visar vidare också Jönköpings och Kopparbergs län ($r=0,86$), som båda i övrigt ansluter närmast till Uppland ($r=0,75$ resp. $0,72$). Gotland ansluter närmast till Uppland ($r=0,64$), Jönköpings ($r=0,62$) och Kopparbergs län ($r=0,63$).

Gruppen med starka inbördes korrelationer har vidgats 1720-67 och omfattar nu Uppland samt Värmlands, Örebro, Västmanlands och Gotlands län ($r>0,75$). Kopparbergs län är starkt korrelerat till Uppland samt Värmlands och Örebro län ($r>0,75$) men också till Skaraborgs län ($r=0,75$), vars korrelationer i övrigt är lägre. I allmänhet svagt korrelerade till övriga områden är också Östergötlands län - undantaget till Uppland ($r=0,80$) - samt Jönköpings län. I det dominerande mönstret ligger tidsserierna över sina trendlinjer 1724/26-1741/42, 4-6 år runt mitten av 1750-talet och de sista åren. Östergöt-

lands särdrag är en ovanligt mild nedgång kring 1744 så att värdena ligger över trendlinjen oavbrutet 1726-1756. Skaraborgs egenart är däremot en fördröjd uppgång: de sammanhängande perioderna över trendlinjen är här 1732-39, 1750-58 och 1766-67.

1.4. *Trender och konjunkturer på häradsnivå i Skaraborgs län*

I detta avsnitt bryts den mantalsskrivna befolkningens utveckling i Skaraborgs län ner till härads- och fögderinivå. I tab. 1.4 anges trender med samma periodisering som för länen.

Vad som präglade länets uveckling jämfört med andra områden - en fallande trend i perioden 1699-1720 och en fortsatt hög tillväxttakt även efter 1735 - möter genomgående i nästan alla dess delområden. Det finns emellertid olika mönster.

I det stora Vadsbo härad med en fjärdedel av länets mantalsskrivna befolkning var nedgången under det nordiska krigets år måttlig. Framför allt var den koncentrerad till det första årtiondet. 1711 hade Vadsbo förlorat 20% av medeltalet mantalsskrivna de första fem åren 1699-1703, ungefär samma andel som länet hade tappat först 1719. Men i Vadsbo ökade den mantalsskrivna befolkningen efter 1711 och hade vid sitt nästföljande bottenläge 1720 återtagit drygt en fjärdedel av förlusten 1711. Mönstret återkommer i Kåkinds härad med likaså 20% förlust 1712 och en tiondel härav återhämtat vid näst lägsta nivån 1723, delvis också i Kinne härad med en största förlust om 15% både 1711 och 1719. På länsnivå erinrar det om utvecklingen i Uppland och i Örebro och Västmanlands län, där också periodens bottennivå i absoluta tal nås redan 1711.

Även i Gudhems och Vartofta härader hade 18-20% förlorats 1712. Men där fortsätter nedgången, med förluster i Gudhem om 28% 1719 och i Vartofta om 22% 1721 och om hela 28% så sent som 1728. Det alternativa mönstret erbjuder emellertid Läckö fögderi med endast 11% förlust 1711 mot hela 27% 1719 - för de ingående häraderna 8-17 respektive 24-29%. Den för länet säregna nedgången fr o m 1713 var alltså ojämnt fördelad. Från 1713 till 1719 gick antalet mantalsskrivna i länet som helhet ner med drygt 10%, men mer än 90% av den förlusten föll på 10 härader - Läckö fögderis fem samt Skåning, Vilske, Gudhem, Valle och Frökind med vardera 17-24% nedgång - medan

övriga hade måttliga eller inga förluster. Det är också slättbygden i Läckö fögderi, särskilt Åse, Kållands och Kinnefjärdings härader, som uppvisar den mest utdragna återhämtningen med högre eller nästan lika hög tillväxt efter som före 1735.

Tab. 1.4. Exponentiella trender för den mantalsskrivna befolkningen i femton härader av Skaraborgs län 1699-1767, 1699-1720, 1720-1767, 1720-1735 och 1735-1767.

	1699-1767		1699-1720		1720-1767		1720-1735		1735-1767	
	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²	årl.tillv. %	r ²
Vadsbo h:d o. fögd.	0,9	0,80	-0,7	0,51	1,4	0,94	1,9	0,85	1,5	0,90
Vartofta h:d	0,9	0,64	-1,1	0,77	1,5	0,89	2,5	0,67	1,3	0,79
Frökinds h:d	0,8	0,57	-2,0	0,89	1,6	0,95	2,3	0,80	1,6	0,91
Vartofta fögd.	0,9	0,64	-1,2	0,81	1,5	0,90	2,5	0,70	1,4	0,81
Kåkindes h:d	1,2	0,76	-0,8	0,52	1,9	0,92	2,6	0,74	2,0	0,84
Valle h:d	0,9	0,74	-0,8	0,57	1,5	0,95	2,3	0,91	1,4	0,88
Gudhems h:d	1,1	0,77	-1,4	0,83	1,7	0,97	2,7	0,96	1,5	0,94
Höjentorps fögd.	1,1	0,78	-1,0	0,80	1,7	0,96	2,6	0,94	1,7	0,89
Kinne h:d	1,1	0,82	-0,8	0,66	1,6	0,95	2,4	0,94	1,5	0,94
Skånings h:d	1,0	0,79	-1,0	0,72	1,6	0,95	2,4	0,89	1,4	0,89
Laske h:d	0,9	0,72	-1,2	0,91	1,2	0,82	2,6	0,78	0,8	0,56
Vilske h:d	0,9	0,76	-0,9	0,65	1,3	0,89	2,5	0,87	1,4	0,83
Skara fögd.	1,0	0,80	-0,9	0,79	1,5	0,94	2,5	0,92	1,4	0,86
Barne h:d	0,8	0,69	-1,2	0,72	1,3	0,89	2,5	0,92	1,3	0,76
Viste h:d	0,7	0,61	-1,4	0,83	1,2	0,93	2,1	0,92	1,2	0,87
Åse h:d	0,8	0,61	-1,1	0,72	1,6	0,94	1,7	0,90	1,8	0,88
Kållands h:d	0,9	0,72	-1,3	0,89	1,4	0,98	1,7	0,93	1,5	0,95
Kinnefjärd.s h:d	1,0	0,69	-1,6	0,92	1,7	0,97	1,9	0,82	1,7	0,96
Läckö fögd.	0,8	0,69	-1,3	0,86	1,5	0,97	2,0	0,93	1,5	0,93

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA.

Tillväxttakten 1720-67 - för länet 1,5% i årligt genomsnitt - var emellertid avgjort högre i Höjentorps fögderi och något lägre i Vadsbo. Sett över hela tiden 1699-1767 ökar därför särskilt Höjentorps men också Skara fögderi sina andelar av länets mantalsskrivna på bekostnad av Läckö och till en mindre del Vartofta fögderi, medan

Vadsbo håller sin ställning. På häradsnivå är det framför allt Kåkind som långsiktigt ökar sin andel tack vare både mindre nedgång 1699-1720 och starkare uppgång 1720-1767, men också Skånings, Kinne och Gudhems häradar ökar relativt. Andelsminskningar 1699-1767 drabbar framför allt Vartofta och Kållands häradar.

Diagram 3. Mantalsskrivna i Vadsbo, Skara och Vartofta fögderier 1699-1767. Naturliga logaritmer.

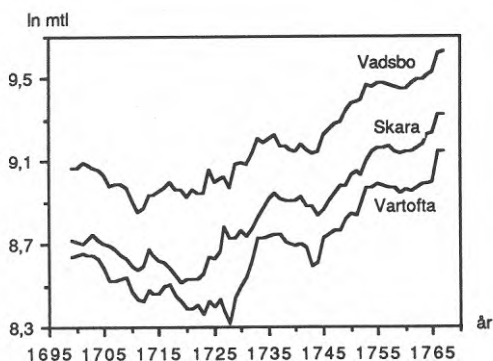
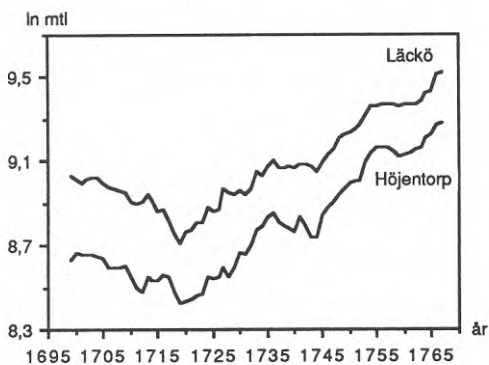

Diagram 4. Mantalsskrivna i Läckö och Höjentorps fögderier 1699-1767. Naturliga logaritmer.

Väsentliga delar av konjunkturmönstret från länsnivån går igen på fögderi- och häradsnivåer. Men särskilt i perioden 1699-1720 präglas det av länets särdrag med stark och tidigt påbörjad nedgång. Antalet mantalsskrivna är störst något av de allra första åren: 1699 i Läckö fögderi och Viste och Kållands härader, 1700 i Höjentorps fögderi och Valle, Gudhems, Kinne, Laske och Kinnefjärdings härader, 1701 i Vadsbo, Vartofta fögderi och härad samt Kåkindes härad, 1703 i Skara fögderi och Frökinds, Skånings, Vilske och Barne härader, 1704 i Åse härad. Det går i botten i periodens slut 1718-20 överallt utom i Vadsbo och Kåkindes härad där vågdalen 1711-12 är djupare. En beskrivning efter avvikelser från trend påverkas naturligtvis av trendernas egna starka lutning nedåt. Trots det blir 1719 också här bottenåret inte bara i Läckö fögderi med dess fem härader utan också i Valle, Gudhems och Skånings härader, och det högsta toppåret förskjuts från länsnivåns 1717 till 1713 (1714) i Skara och Läckö fögderier samt Gudhems härad:

	peak	trough	peak	trough	peak	trough
Vadsbo fögd.	1702	1706	1708	1711	1717	1720
Vartofta fögd.	1703	1706	1709	1711	1717	1720
Höjentorps fögd.	1705	1706	1709	1712	1717	1719
Skara fögd.	1703			1711	1713	1719
Läckö fögd.	1704	1706	1708	1710	1713	1719
Gudhems h:d	1703	1707	1709	1712	1713	1719
Skånings h:d	1703	1708	1709	1712	1713	1719

Även i perioden 1720-67 vänder kurvorna på fögderi- och häradsnivå med något undantag vid de från länsnivån kända tidpunkterna: 1730-talets mitt, 1743-44, 1750-talets mitt och åren kring 1760. Avstånden uppåt och nedåt från periodens trend kulminerar på 1730- respektive 1740-talet i alla fögderier utom Vartofta, där krigsårens nedgång fortsätter ända fram till 1728:

	trough	peak	trough	peak	trough	peak	trough	peak
Vadsbo fögd.	1723	1724	1728	1733	1744	1753	1760	1766
Vartofta fögd.		1720	1728	1733	1743	1753	1765	1766
Höjentorps f.	1723	1724	1728	1735	1744	1755	1763	1766
Skara fögd.	1722	1727	1731	1736	1744	1755	1761	1766
Läckö fögd.	1721	1727	1731	1736	1744	1754	1762	1766

Men för tiden före 1730-talets mitt är mönstret oenhetligt och skillnaderna mellan häraderna avslöjande. Skaraborgs län hade alltså 1680 två mantalskommisseries med var sitt distrikt. Det ena omfattade den största delen av Vadsbo härad och fögderi, hela Vartofta fögderi samt av Höjentorps fögderi Kåkinds härad. Det andra omfattade av Höjentorps fögderi Valle och Gudhems härad, hela Skara och Läckö fögderier, samt av Vadsbo Bergs pastorat. Tillväxten fram till 1730-talets mitt inbegriper fyra markanta språng uppåt från ett år till ett annat. Hur de ser ut på häradsnivån framgår av tab.1.5.

Tab. 1.5 Förändringar i mantalskriven befolkning i Skaraborgs läns härad och fögderier 1723-24, 1726-27, 1728-29 och 1732-33. Procent.

Härad,fögd.	1723-24	1726-27	1728-29	1732-33
Vadsbo	+12,3	+0,8	+12,3	+7,9
Vartofta h:d	+7,1	-3,8	+13,4	+12,0
Frökind	+3,6	-11,1	+7,9	+8,4
Vartofta fögd.	+6,7	-4,7	+12,8	+11,6
Kåkind	+14,0	-3,8	+11,1	+11,4
Valle	+4,4	+8,8	+0,7	+6,1
Gudhem	+5,7	+10,4	-0,6	+3,4
Höjentorp	+9,0	+4,1	+4,3	+7,5
Kinne	+4,2	+9,2	+2,5	+7,4
Skåning	+12,4	+10,1	-0,9	+8,0
Laske	+11,4	+20,9	+1,8	+3,0
Vilske	+6,6	+12,0	-0,6	+3,6
Skara	+8,9	+11,8	0,0	+6,3
Barne	+13,2	+6,4	-0,8	+7,2
Viste	+9,8	+11,3	+2,0	+4,5
Åse	+5,8	+10,4	+0,3	+9,2
Kålland	+5,4	+10,1	-1,1	+5,0
Kinnefjärding	+7,3	+13,5	-3,9	+14,2
Läckö	+7,7	+10,3	-0,7	+7,4
Skaraborgs län	+9,2	+4,8	+5,3	+8,0

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA

Sprången till 1724 och 1733 är generella, de mellanliggande till 1727 och 1729 däremot tydligt distriktsspecifika. Från 1726 till 1727 stiger den mantalsskrivna befolkningen i det ena distriktet med nästan 11%, medan det andra distriktet har en nedgång med halvannan procent. Från 1728 till 1729 är det det andra distriktets tur att öka, med dryga 12%, medan det första stagnerar. Effektiva variationer i administrativ energi mellan olika distrikt från den ena tidpunkten till den andra framträder här ovanligt tydligt.¹²

Även efter 1735 finns det exempel på stora förändringar från år till år. Men det blir nu längre mellan dem. Den stora uppgången från bottenåret 1744 till 1745 - för hela länet med 7,3% - har kraftig slagsida mot Vartofta, Kåkind och Valle härader med ökningar om 12-14%. Genomsnittligt lika stor men jämnare fördelad är uppgången från 1752 till 1753.

Också för häraderna i Skaraborgs län har tidsserierna trendrensats för att pröva korrelationerna mellan procentuella residualer dels 1699-1720, dels 1720-67. För den tidigare perioden ger de redan omtalade mönstren två grupper av härader med starka korrelationer inom varje grupp ($r > 0,88$) men negativa korrelationer mellan grupperna: å ena sidan Vadsbo, Vartofta och Kåkind, å andra sidan Barne, Viste och Åse härader. Vadsbo renodlar det ena mönstret med åren 1699-1705 och 1715-20 över trend, Åse det andra med åren 1703-17 över trend. Uppmjukningar av Åse-mönstret möter i Skåning och Gudhem med något starkare nedgång omkring 1711, i Kinne är samma nedgång så stark att korrelationen till Vadsbo och Kåkind är starkare än till Åse och Viste. Högst genomsnittlig korrelation med övriga härader har Gudhem, följt av Skåning och Vilske

För perioden 1720-67 är mönstret mer enhetligt. Man kan fortfarande särskilja olika områden som sammanhålls av särskilt starka inbördes korrelationer: Vadsbo, Vartofta och Kåkind å ena sidan och denna gång Gudhem, Kinne, Skåning och Barne å den andra ($r > 0,75$ för samtliga inbördes). Vadsbo, Vartofta och Kåkind utgjorde ju till-

¹²Iakttagelsen bekräftar följande synpunkt hos Lext: "Karakteristiskt för de förändringar, som orsakas av administrativa åtgöranden, är att de ske sprängvis, mellan två skrivningar. /.../ Sålunda förefaller det mycket sannolikt, att den ökning av den mantalsskrivna befolkningen, som ägde rum under 1720-talet, i varje fall till en del orsakades av administrativa åtgärder." Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 251 f.

sammans med det lilla Frökind ett eget mantalsdistrikt, och de nämnda distriktsspecifika insatserna 1726-27 respektive 1728-29 spelar här in. Men tvärs över mantalsdistriktens gränser är den inbördes korrelationen stark ($r > 0,75$) också mellan Vadsbo, Kåkind, Kinne och Åse. När det gäller genomsnittlig korrelation med övriga härader ligger Kinne härad nu högst, följt av Gudhem och Barne. Frånvaron av negativa korrelations samband för nu allmänt upp den genomsnittliga korrelationen till högre nivå: 0,52-0,70 mot 0,12-0,61 1699-1720.

1.5. Ekonomiska förhållanden - välståndsförändringar?

I sin allmänna formulering innebar Heckschers teori att den mantalskrivna befolkningens utveckling både på längre och kortare sikt hade sin viktigaste förklaring varken i befolkningsutvecklingen eller i författningmässiga eller administrativa förändringar utan i ändringar i det ekonomiska läget. Det var en rimlig och när Heckscher skrev sin uppsats också befogad och fruktbar hypotes. Före Heckscher hade antalet mantalsskrivna använts för att genom multiplikation med 1750-talets mantalsskrivningsandelar beräkna befolkningen i det nordiska krigets år, och tillväxten av mantalsskrivna 1718-1751 fick indicera en "väldig" befolkningstillväxt.¹³ Det var också ofrånkomligt att regelverket kring mantalsskrivningen i sina allmänna drag var oförändrat under 150 år av dramatiska förändringar i antalet mantalsskrivna.

Heckscher kom emellertid att specificera sin teori i två sammanhängande avseenden. Dels kallade han den mantalsskrivna befolkningens utveckling "en mätare på svenska folkets välståndsutveckling". Dels hävdade han att det var helt i överensstämmelse med författningarna om taxeringen begränsades till dem som hade råd att betala mantalsspengarna, och att därför mantalsförrättarnas föreställning om befolkningens betalningsförmåga spelade en huvudroll

¹³Axelsson, *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid* (1888), s. 374, 380. För en mer utvecklad användning av mantalsskrivningsprocenten, se D. Hannerberg, "Mantalsskriven befolkning och total folkmängd." *Gothia V* (1940), s. 40-66. Hannerberg hade god hjälp av att Örebro län hade jämförelsevis svaga trender i utvecklingen av den mantalsskrivna befolkningen, jfr ovan tab. 1.1.

för mantalsskrivningens resultat. De tog då också hänsyn till att mantalsskrivning medförde andra utskylder utöver mantalsspengarna.¹⁴ En pregnant formulering möter i 1600-talsdelen av Sveriges ekonomiska historia:

I stort sett är det enhetliga och i viss mån lagbundna faktorer som skapat resultaten. Dessa faktorer äro i främsta rummet vederbörande tjänstemäns uppfattning om de skattskyldigas betalningsförmåga, och det är detta som gör siffrorna till ett välståndsindex.¹⁵

Låt oss först dröja vid frågan om vad som egentligen är ett välståndsindex! Den strikta formuleringen var att "växlingarna för antalet befriade" mätte "välståndets ändringar". På kort sikt kunde man bortse från befolkningsförändringarna, så att fler kunde anses befriade när de mantalsskrivna blev färre och vice versa. Därför studerade Heckscher - i semilogaritmiska diagram - årsväxlingarna för tionde, rågpriser och antal mantalsskrivna. På längre sikt kunde emellertid förändringar i antalet mantalsskrivna betyda både befolknings- och välståndsförändringar. I avsaknad av befolkningsstatistik ställdes man då inför "en ekvation med två obekanta".

I konsekvens härmed begränsade sig Heckscher för stormaktstidens vidkommande till att med mantalslängdernas hjälp belysa kortsiktiga välståndsförändringar till följd av skördeväxlingar. För tiden efter 1720 borde däremot möjligheter till både kort- och långsiktiga slutsatser rörande välståndsutvecklingen stått öppna. Emellertid fann Heckscher för hela tiden efter 1710 ingen starkare förbindelse mellan de mantalsskrivnas och spannmålsprisernas växlingar. De djupa nedgångarna under den här behandlade tiden sammanställdes antingen med farsoter (1710-11 och 1741-43) eller med bördorna av nödmynt och krigsansträngningar (1718-19), och katastrofåren 1771-73 fick erbjuda det enda exemplet på "regelbunden överensstämmelse mellan de *särskilda årens* siffror för spannmålspriser och skörd å ena sidan och den mantalsskrivna befolkningen å den andra". För 1700-talets vidkommande nöjde sig Heckscher därför med att ur en relativ tillväxt av antalet mantalsskrivna i förhållande till befolkningen dra slutsatsen om en långsiktig välståndsökning dels under frihetstiden,

¹⁴Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 238 f.

¹⁵Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa* 1:2(1936), s. 402.

dels under 90-årsperioden 1720-1810 som helhet. Generöst lämnade han möjligheten öppen för att stagnationen, alltså den relativa nedgången, i antalet mantalsskrivna 1770-1795 berodde på "försvagad effektivitet i förvaltningsmaskineriet".¹⁶

Heckscher egen tillämpning av sin teori på 1700-talets utveckling var alltså både måttfull och odogmatisk. På två punkter inbjuder den till kritik.

Fler än den mantalspliktiga befolkningen - befolkningen mellan 15 och 63 år, med fråndrag av andra, av stånds- eller verksamhetsskäl befriade - kunde ju inte mantalsskrivas. Den föreslagna mätaren på långsiktig välståndsökning, tillväxten av antalet mantalsskrivna i relation till befolkningens, kan tydligen bara fungera upp till det tak som sätts av den mantalspliktiga befolkningens andel, där alltså välståndsökningen uttömt reserven av icke betalningsförmögna skattskyldiga. Allt annat lika bör i närheten av detta tak den mantalsskrivna befolkningens tillväxttakt asymptotiskt närma sig totalbefolkningens även vid fortskridande välståndsökning. Frågan om hur nära man kom detta tak genom frihetstidens långa tillväxt borde då legat nära till hands, inte minst i belysning av den efterföljande stagnationen.¹⁷

Heckscher framhöll ju själv att det som spelade huvudrollen för mantalsskrivningens resultat, alltså "mantalsförrättarnas föreställning om befolkningens betalningsförmåga", utformades med hänsyn till att flera utskylder än själva mantalspengarna följde med mantalsskrivning. Vad mantalsförrättarna taxerade var alltså ett relativt välstånd, en förmåga att betala vissa över tiden växlande skatter. Borde då inte tolkningen av detta välståndindex beakta också kostnaden för att bli mantalsskriven, alltså den med mantalsskrivning förbundna reala skattebördans utveckling?¹⁸

¹⁶Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 238-245; *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa 1:2* (1936), s. 415-419.

¹⁷Heckscher kan ha misstagit sig om karaktären av de administrativa förändringar, som föranledde den stora stegringen av antalet mantalsskrivna 1809-1813, och tagit denna stegring till intäkt för kvarstående stora reserver efter frihetstiden. I varje fall nämner han aldrig att befrielsen för adeln och dess tjänstefolk upphävdes. *Ekonomisk-historiska studier* (1936), särskilt s. 235.

¹⁸I 1700-talsdelen redovisade Heckscher Ernst Söderlunds invändning att inflationen borde underlättat betalningen av mantalspengarna och höjt mantalsskrivningsandelen. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia 2:2* (1949),

Mot själva teorin har sedan Gösta Lext hävdad verkningarna av författnings- och administrativa förändringar. Flera verkningar därav kunde spåras i Heckschers tidsserier. Antalet mantalsskrivna steg när tjänsterna som mantalskommissarier inrättades på 1650-talet liksom till följd av den nya instruktionen för dessa 1693. För den här behandlade perioden framhävde Lext den stegring av antalet mantalsskrivna, som följde med den nya redovisningen från 1766. Han gjorde vidare gällande att även 1720-talets tillväxt åtminstone delvis byggde på administrativa insatser - vilket ju styrks av de distrikts-specifika sprången i Skaraborgs län 1726-27 och 1728-29 - och understök också den principiella betydelsen av att husförhörslängder fick användas från 1752.¹⁹

Mer allmänt anförde Lext, att Heckschers teori förutsatte större rörlighet vid förmögenhetsprövningen än vad som verkligen förekom. Befrielseerna var i allmänhet långsiktiga och avsåg sådana, vars skattebetalningsförmåga för relativt lång tid framåt man hade anledning att misströsta om. Därmed ville han inte bestrida att befrielser av mer kortsiktig, konjunkturrell karaktär i vissa fall kunde påverka mantalsskrivningen.²⁰

Motsättningarna i denna fråga ska inte överdrivas. Synpunkterna uteslöt inte varandra, eftersom Heckschers "lagbundna faktorer" inte hade något annat spelfält än de administrativa tillfälligheternas förvirrade värld. Heckscher hade råd att medge andra faktorer och Lext att begränsa sin kritik till Heckschers teori i dess "tillspetsade form".

Men Heckscher gick för långt när han hävdade att människor författningsenligt befriades från mantalsskrivning på grund av bristande betalningsförmåga. Enligt min mening medgav också Lext för mycket åt denna speciella teori, när han tolkade marginalanteckning-

Anm. om källor och litteratur, s. iv. Min fråga ligger naturligtvis i förlängningen av Söderlunds invändning.

¹⁹Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 135 f., 251. Det starka och generella språnget i alla kurvor från 1752 till 1753 (ovan s. 27) kunde ju innebära, att betydelsen var mer än principiell, men förbisågs av Lext, a. a., s. 235 f. Ökningen 1752-53 har dock också en annan förklaring, se nedan s. 76.

²⁰Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 249 f.

en of i mantalslängden - vilken motiverade befrielse från mantalskrivning - som oförmåga eller oförmögenhet att betala skatt.²¹

Mantalskrivning betyder här liksom hos Heckscher och Lext att man debiterades mantalspengar, alltså påfördes en skatteskuld. Själva debiteringen verkställdes i mantalslängden *med ett streck* i någon av kolumnerna för den som skulle erlægga mantalspengar. I anslutning till uppbörden kunde den debiterade sedan vid bristande betalningsförmåga befrias från denna skatteskuld, antingen temporärt - genom att uppföras på restlängd - eller definitivt - genom att uppföras på en därefter vederbörligen prövad avkortningslängd. Den som befriades *från mantalskrivning* gick däremot fri för själva debiteringen. Antingen blev man då överhuvudtaget inte införd i längden: befrielsen ansågs oproblematiske och andra skäl för att omnämna vederbörande i längden saknades.²² Eller infördes man i längden men utan streck och debitering, och det var då som en marginalanteckning tillfördes för att motivera att debitering uteblev. Det gällde t ex adelns tjänstefolk "dagligen till disk och duk", som enligt privilegiererna var fritagna från mantalspengar, men som däremot skulle påföras bevillningsavgifter i särskilda, på mantalslängden byggda bevillningslängder: en vanlig marginalanteckning var då *adl betj*. Det kunde också gälla den, som debiterats till mantalspengar i föregående års mantalslängd men nu blivit 63 år fyllda, och vars ålder då angavs i marginalen, som förberedelse för ett fullständigt utelämnande vid nästa mantalskrivning. Men det kunde slutligen gälla också dem, för vilka en *vederbörligen begrundad* förväntan om bristande betalningsförmåga förelåg, och där marginalanteckningar som *utf* (= utfattig) eller *tigger* hade till uppgift att ange denna förväntans grund. *Oförmåga* eller *oförmögenhet att betala skatt* fyller däremot inte marginalanteckningarnas uppgift. Det är ett uttryck, inte en grund för förväntan om bristande betalningsförmåga.

Heckschers uppfattning om en författningsenlig befrielse från mantalskrivning på grund av oförmåga att betala skatt har inte nå-

²¹Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 166, 249.

²²Det gällde vid denna tid i regel barn under 15 och gamla över 63 år, adel, biskopar, krigsfolk och professorer. Den nya redovisningen av "allt som liv ägde" fr o m 1766 innebar inte heller att dessa kategorier infördes med namn i längderna men däremot att de räknades i för dem särskilt tillförda kolumner, se ex. hos Lext från 1767, *a. a.*, s. 255

got stöd ens i de äldsta författningarna. Mantalskommissarieinstruktionen av år 1693 är omsorgsfull i sin formulering av de grunder den kräver - en tidig formulering av det som senare skulle kallas "sann fattigdom":

9. Sammaledes skole ock de Tiggiare och Fattige wara där ifrån befrijade, som kallas Almose-Hion och äre så siuklige och bräcklige, at de intet orka arbeta eller kunna förtiena sig Vppehälle.²³

Villkoret är här inte oförmåga att betala mantalspengar eller andra skatter utan ett obestånd knutet till en av sjukdom och kroppslig svaghet betingad oförmåga att arbeta och tjäna sitt uppehälle. Vi ska längre fram se att instruktionens formuleringar hölls levande i tingsrätternas argumenteringar i mål om undandolt mantal. Skall vi tillerkänna samtidigt administration ett rimligt mått av inre logik, så var det denna arbetsoförmögenhet som marginalanteckningarnas of avsåg.

När många mantalspliktiga ändå undgick - eller befriades från - mantalsskrivning, så var väl den viktigaste omedelbara orsaken till detta knappast någon mantalskommissariernas taxering av det rådande välståndet. En bättre förklaring är de skattskyldigas motstånd. Mantalsskrivning kom visserligen att efterhand betyda ett skydd mot försvarlöshet och för hemortsrätt.²⁴ Men vid den här aktuella tiden kan den fördelen knappast ha varit värd kostnaden, särskilt inte för de föräldrar och husbönder på vilka uppgifts- och skattskyldigheten vilade. En föga samarbetsvänlig hållning från deras sida, som meddelade det mesta av underlaget för mantalsskrivningen, är en rimlig, för samtiden självklar förutsättning.

Med sjunkande välstånd och/eller ökad skattebörd till följd av mantalsskrivning bör detta motstånd ha förstärkts. Samtidigt ökade de objektiva svårigheterna att i uppbörden få ut vad som debiterats genom - eller kom att debiteras till följd av - mantalsskrivning, och svällande rest- och avkortningslängder kan inte ha undgått att dämpa förvaltningens entusiasm och energi. Stigande välstånd och/eller minskat skattetryck bör ha påverkat styrkeförhållandena i motsatt riktning.

²³Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 273.

²⁴Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 185 ff.

Det var med dessa kraftförhållanden som Heckschers "lagbundna faktorer" och "ekonomiska förhållanden" kunde spela när de påverkade mantalsskrivningarnas resultat. Låt oss därmed försöka sammanfatta de restriktioner som hittills har aktualiserats för användningen av den mantalsskrivna befolkningen som ett väståndsexempel!

För det första bör man hålla i minnet att mantalsskrivningsandelen vid givna bestämmelser om mantalsplikten hade ett tak, ovanför vilket all välförbättring måste bli verkningslös. För det andra är det tydligen endast ett relativt välförstånd som kan mätas, välförståndet i relation till vissa delar av beskattningen. För att kunna mäta den allmänna välförståndsnivån borde mantalsskrivningsresultaten reflateras med ett index för vad det med hänsyn till inflation och beviljningar vid varje tidpunkt reellt kostade att bli införd i mantalslängden. För det tredje verkade de relativa välförståndsändringarna inte via tjänstemännens skattningar av betalningsförmågan utan förmedlade av en dragkamp mellan den kamerala administrationens energi och de skattskyldigas motstånd, som i sin tur kunde ändra mantalsskrivningen endast med övervinnande av betydande tröghetsfaktorer och under karakteristiska asymmetrier. Man åkte inte utan vidare in i och ut ur mantalslängderna. Varje mantalsskrivning vilade på den föregående resultatet. Det var svårare att få in i mantalslängden dem som inte tidigare blivit mantalsskrivna, och det var också svårare att komma ut ur mantalslängden när man väl hade kommit in. Men medan det biologiska åldrandet och döden obehagligen tappade mantalslängderna på folk, så föddes man inte in i dem, och det blev tillflödet av femtonåringar som striden väsentligen kunde gälla. Det förväntade resultatet av oförändrade styrkeförhållanden är då snarast en långsamt fallande mantalsskrivningsandel. Det finns också anledning att tro att befolkningstillväxt och bättre ekonomiska förhållanden bara i förbindelse med särskilda administrativa insatser kunde realisera sina potentiella verkningar på mantalsskrivningen. Förhållandet borde då framträda som markanta ojämnheter i kurvans rörelser uppåt under perioder av långsiktig tillväxt.

Till dessa restriktioner ska sedan läggas verkningarna av dels krig, dels demografiska förändringar. Heckscher ville bagatellisera betydelsen av de krig, som inte såsom Karl XI:s danska krig fördes inom landet. Men alla starka nedgångar i den mantalsskrivna befolkningen från 1670 till 1770 är förbundna med krig. I den äldre diskussionen

om tillståndet under Karl XII-krigen hade deltagarna med varierande förtecken lyft fram hur rekryteringar och utskrivningar till vakanser och reserver direkt och indirekt påverkade mantalsskrivningen, och det moderna forskningsläget pekar i samma riktning.²⁵

Den första stigande vågen efter 1720 bröts emellertid utan någon inverkan av krig. Kurvorna stagnerar genomgående redan från mitten av 1730-talet. Den förändringen sammanfaller med en välkänd och omdiskuterad demografisk förändring: den både generella och drastiska höjning av det allmänna dödstalet efter 1735, som av Heckscher tillskrevs ett malthusianskt befolkningstryck och av Jutikkala, Utterström och senare forskning en ökad frekvens av epidemiska sjukdomar.²⁶ Trots en samtidig höjning av det allmänna födelsetalet stagnerade totalbefolkningen 1736-41. Nu omfattade mantalsskrivningen bara åldersklasserna 15-63 år. Deras omfattning bör allt annat lika ha påverkats direkt av den ökade dödligheten men inte av det höjda födelsetalet. Allt annat var nu inte lika, men mycket talar för att den genomgående starkt markerade brytpunkten i den mantalsskrivna befolkningens utveckling omkring år 1736 har sin förklaring i ökad dödlighet. För några län framträder också ett negativt samband mellan mortaliteten under ett år (x) och den relativa föränd-

²⁵Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa* 1:2 (1936), s. 405. - Jfr Axelson, *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid* (1888), s. 325 ff.; Schartau, "Tillståndet i Jönköpings län 1697-1721". *Karolinska förbundets årsbok 1915*, s. 218 ff.; Schartau, "Kopparbergs län under det stora nordiska kriget". *Karolinska förbundets årsbok 1918*, s. 291 ff.; Hallerman, "Tillståndet i Uppland under det stora nordiska kriget". *Karolinska förbundets årsbok 1919*, s. 267 ff. - Nu också: J. Lindegren, *Utsskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640* (1980), s. 144 ff.; S. A. Nilsson, "Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal" och "Hemlandet och de stora krigen under Gustav II Adolfs regering", i: Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle* (1990), s. 56-80, 150-177.

²⁶E. Jutikkala, "Die Bevölkerung Finlands in den Jahren 1721-49". *Annales academiæ scientiarum Fennicæ B:LV:4* (1945), s. 68 ff.; Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II.1* (1949), s. 34 ff.; G. Utterström, "Some population problems in pre-industrial Sweden". *The Scandinavian economic history review* 2 (1954), s. 112 ff.; A. Imhof, *Aspekte der Bevölkerungsentwicklung in den nordischen Ländern, 1720-1750* (1976); J. D. Post, *Food shortage, climatic variability, and epidemic disease in pre-industrial Europe: the mortality peak in the early 1740's* (1985).

ringen i antalet mantalsskrivna till nästföljande år (y ; båda uttryckta i promille) under perioden 1721-48. Regressionslinjer för några av Heckschers områden och för Skaraborgs län får följande egenskaper:²⁷

Uppland	$y = 61,8 - 1,44 x$	$r^2 = 0,36$	$N = 28$
Östergötlands l	$y = 35,3 - 0,98 x$	$r^2 = 0,23$	$N = 11$
Jönköpings l	$y = 25,2 - 0,71 x$	$r^2 = 0,02$	$N = 28$
Värmlands l	$y = 58,4 - 1,34 x$	$r^2 = 0,29$	$N = 11$
Örebro l	$y = 3,2 + 0,18 x$	$r^2 = 0,00$	$N = 13$
Västmanlands l	$y = 42,8 - 1,23 x$	$r^2 = 0,26$	$N = 28$
Skaraborgs l	$y = 22,2 - 0,39 x$	$r^2 = 0,02$	$N = 13$

Både allmänna överväganden och empiriskt material talar alltså för att mantalsskrivningens resultat var känsligt för förändringar i den allmänna mortaliteten.

1.6. Sammanfattning

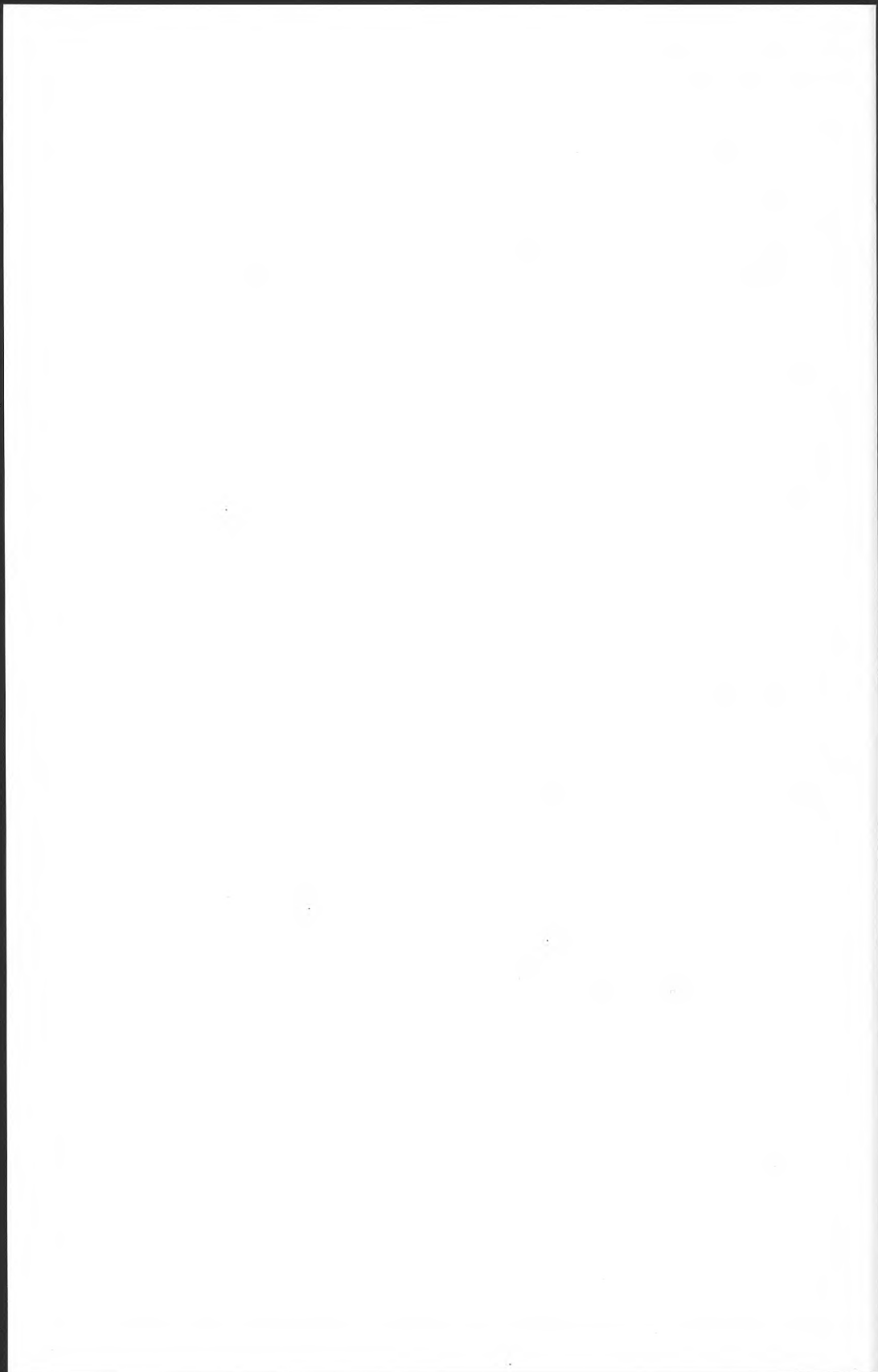
Utvecklingen av hela antalet mantalsskrivna 1699-1767 kan jämföras för nio områden på läns- eller landskapsnivå inbegripet Skaraborgs län. Den genomsnittliga tillväxten i dessa områden, längs exponentiella trender, varierade från 0,5 till 1,7% per år och var i allmänhet lägre än i perioden 1672-99 och högre än i perioden 1767-1820, alltså fallande på mycket lång sikt. Åtta områden visade stagnation eller nedgång 1699-1720 och uppgång 1720-67; endast i Värmlands län steg de mantalsskrivna också i den första delperioden. Tidsseriernas bottenlägen sammanföll för alla områdena: omkring 1711, omkring 1720, 1743-45 och slutet av 1750-talet. Topparna var mer varierande i den första delperioden men i den andra väl samlade till mitten av 1730-talet, mitten av 1750-talet och åren 1766-67.

I Skaraborgs län var nedgången 1699-1720 liksom uppgången 1720-67 jämförelsevis stark. Nedgången 1699-20 började här också ovanligt tidigt, från 1704, medan uppgången 1720-67 var "fördröjd":

²⁷Årliga mortalitetssiffror för länen beräknade från Heckscher, "Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till Tabellverkets början" (1720-1750), i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), tab. IV-VII, s. 275-283. - Den mantalsskrivna befolkningens relativa förändring från berörda år till påföljande beräknade från Skaraborgs läns landskontor: mantalslängder. GLA samt från Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1938), s. 249 f.

jämförelsevis svag på 1720-talet men ovanligt stark 1745-55. Inom länet var utvecklingen ganska homogen vad gäller tillväxter och konjunkturer. Nedgången 1699-1720 varierade mellan på fögderinivån -0,7 och -1,3, på häradsnivån -0,7 och -2,0 kring ett läns-genomsnitt om -1,0% per år, medan uppgången 1720-67 varierade mellan på fögderinivån 1,4 och 1,7, på häradsnivån 1,2 och 1,9 kring ett läns-genomsnitt om 1,5% per år. Skogsbygderna i länets östra del klarade nedgångsperioden något bättre: särskilt nedgången 1713-19 drabbade Läckö fögderi, Skaraslätten och västra falbygden långt hårdare. Allmänt var konjunkturmönstret mer enhetligt i tillväxtperioden efter 1720. Men särskilt i slutet av 1720-talet framträder språng i utvecklingen, som genom skillnader mellan häraderna förråder specifika administrativa insatser av de båda mantalskommisarierna i deras respektive distrikt.

Det var på grundval av dels de osannolika tillväxterna, dels de enhetliga konjunkturerna som Heckscher drog slutsatsen om generell verkande inflytelser andra än befolkningsutvecklingen. Hans teori blev att mantalsskrivningen förrättades selektivt utifrån mantalskommisariernas uppskattning av de skattskyldigas betalningsförmåga, och att förändringar i antalet befriade därför återpeglade välståndsförändringar. Ekonomiska förhållanden bör naturligtvis ha påverkat mantalsskrivningen. Men Heckschers mekanism är en harmoniserande konstruktion. En rimligare förutsättning är ett motstånd mot mantalsskrivningen från de skattskyldigas sida, ett motstånd vars styrka varierade inte bara med befolkningens ekonomiska villkor utan också med mantalsskrivningens konsekvenser i form av skatter och risk för utskrivning eller för andra åtaganden, och vars övervinnande också vid oförändrade eller t o m ljusare perspektiv krävde särskilda administrativa insatser. Det blir då fortfarande meningsfullt att tolka mantalsskrivningsresultaten utifrån de skattskyldigas villkor, naturligtvis alltid med beaktande av det tak, som befolkningens åldersfördelning och de befriade kategoriernas andel satte.

2 Kolumnfördelningen

I detta avsnitt behandlas kolumnfördelningen och dess utveckling. Framställningen bygger i huvudsak på materialet från Skaraborgs län och dess delar. I Eli Heckschers samling finns excerpter av mantalslängdens kolumnsummer i huvuddelarna av Västmanlands län för åren 1696-1735.²⁸ För största delen av perioden 1699-1735 kan alltså kolumnfördelningen och dess förändringar jämföras i de båda länen. Reservationen gäller åren 1725-31, då de mantalsskrivnas kolumnfördelning i Skaraborgs län inte summeras i längderna och därför inte är känd. Där så behövs har den fördelningen interpolerats.

2.1. Kolumnförändringar i Skaraborgs län

Kolumnsystemet och huvuddragen i dess förändringar har skildrats av Lext.²⁹ Stommen går tillbaka till 1640 och syftar till att inom varje gård skilja mellan för det första bonden och hans hustru, för det andra deras barn och tjänstefolk och för det tredje en kategori som kallas inhyses. Bonden och hans hustru finns i var sin kolumn, men fördelningen på de två kolumnerna är inte alltid strikt könsbestämd: när manskolumnen påförs uppgiften att redovisa alla ansvariga brukare förs även änkor med denna uppgift till den kolumnen. Av barn och tjänstefolk särredovisar kolumnerna alltid söner och drängar från döttrar och pigor. Dessa i sin tur kan sedan ytterligare uppdelas antingen på söner (och mågar) och drängar respektive döttrar (och sonhustrur) och pigor, eller, när bevillningsvillkoren så påkallar, på "hel" och "halvvuxna". Inhyseskolumnen upptar både män och kvinnor.

Såväl kolumnsystem som kolumnredovisning förändras i Skaraborgs län under den undersökta perioden. De viktigaste förändringarna är följande.

År 1699 finns kolumner endast för "bönder" eller ett par år senare "män", "hustrur" samt olika kategorier barn och tjänstefolk. Påföljande år 1700 tillkommer kolumner för torpare och inhyses, till vilka då överförs 2 360 eller nära 7% av de mantalsskrivna i länet.

Från 1706 till 1707 genomgår länets mantalsskrivna antal inhyses mer än en fyrdubbling från 450 till 2 000. Huvuddelen av den ökningen eller 1 320 kommer från hustrukolumnen. En närmre granskning

²⁸"Mantalsskriven befolkning i Västmanlands län". Eli Heckschers saml. RA.

²⁹Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 152 ff. - Jag har vidare kunnat använda en sammanställning av Peter Nordby: "Mantalslängdernas kolumner i Skara fögderi 1695-1805" (nov. 1986).

visar att det är flertalet av ryttare- och soldathustrurna - vilkas män är befriade - som nu överförs till inhyseskolumnen. Undantag görs för dem, som anges "bruka". De blir kvar i hustrukolumnen.

Fr o m 1719 försvinner torparkolumnerna. I hela länet upptar de sitt sista år 1718 sammanlagt 1 365 - mot 1 445 år 1700 - och samtidigt med deras försvinnande ökar inhyseskolumnen med 1 080 eller 80% av de försvunna torparna. Fr o m 1719 är alltså torpare mantalsskrivna i inhyseskolumnen, som det året upptar 2 775 eller nära 10% av de då mantalsskrivna i länet. Där blir de kvar t o m år 1740, då inhyseskolumnen svällt till 4 650 eller drygt 12% av de nu mantalsskrivna i länet.

Från 1740 till 1741 minskar åter inhyseskolumnen, nu med hela 63% eller 3 000 mantalsskrivna personer, varemot står en ökning i manskolumnen med 16% eller 2 200 och i hustrukolumnen med 13% eller något mindre än 1 500. Förändringens innebörd kan illustreras med vad som sker i Järpås pastorat. 65 mantalsskrivna i inhyseskolumnen 1740 fördelade sig här på 39 torpare med hustrur på i jordeboken införda torp under säterier, 4 mantalsskrivna på andra ej mantalssatta enheter, 16 soldathustrur och 6 övriga. 1741 fanns det bara kvar 19 i inhyseskolumnen, varav de 16 soldathustrurna. Samtidigt ökar manskolumnen med 33 och hustrukolumnen med 18 mantalsskrivna.

Fr o m 1741 omdefinieras alltså mantalslängdens inhysesbegrepp, så att det inte längre innesluter torparfamiljerna på i jordeboken införda torp. Bakom förändringen spårar man dels 1739 års tjänstehjonsstadga med dess starkt restriktiva formuleringar om inhyseshjon, dels ett fiskalt intresse av ökad avkastning av lön- och betalningsavgiften.³⁰ Därmed töms inhyseskolumnen i Skaraborgs län på den torparbefolkning, som börjat särredovisas år 1700 och fr o m 1719 infördes i inhyseskolumnen.

Denna omdefiniering ändrar också karaktären av kolumnen för män. Fr o m 1735 utgick en bevillning för varje åbo.³¹ Av diagr. 5 och 6

³⁰Om försöken att effektivisera debitering och uppbörd av lön- och betalningsavgiften år 1740, se Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 181. De åsyftade extrakten i där refererade brev från Riksens ständers kontor till landshövdingarna 5/2 1740 förutsätter den förändring av kolumninnehållet, som verkställs i Skaraborgs län fr o m 1741. - Nordby observerar att kolumnrubriken fr o m 1746 är "inhyses samt ryttare- och soldathustrur".

³¹L. Herlitz, *Jordegendom och ränta* (1974), s. 178-183.

framgår att antalet män i länets alla fem fögderier ligger nära antalet åbor enligt åbobeivllningen 1735-1740. Fr o m 1741 skiljer sig kurvorna. Kurvan för män lägger sig på en högre nivå och blir genom den följande lågkonjunkturen också rörligare.

Diagram 5. Åbobeivllning och mantalsskrivna män i Vadsbo, Skara och Vartofta fögderier 1735-1747. Naturliga logaritmer.

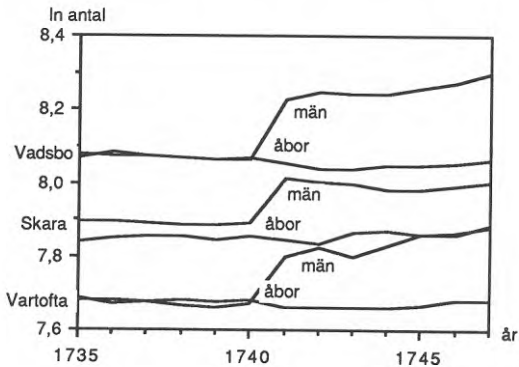
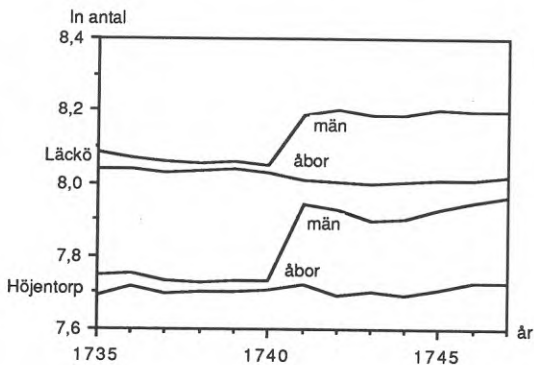

Diagram 6. Åbobeivllning och mantalsskrivna män i Läckö och Höjentorps fögderier 1735-1747. Naturliga logaritmer.

2.2. Trender på länsnivå i Västmanlands och Skaraborgs län 1701-20 och 1720-35

I jämförelsen mellan Västmanlands och Skaraborgs län sammanförs först kolumnernas innehåll till två huvudkategorier. Den ena omfattar män, hustrur, torpare och inhyses, som utan anspråk på juridisk precision kallas "myndiga". Den andra omfattar barn och tjänstefolk, "batjä", inklusive eventuellt särredovisade mågar och sonhustrur - alltid mycket få. I ett andra steg särredovisas utvecklingstrender för delar av dessa huvudkategorier.

Det ändrade redovisningssättet i Skaraborgs län med särskilda kolumner för torpare och inhyses tycks ha "satt sig" fr o m 1701, och trenderna får därför börja med det året. I Västmanlands län däremot fanns aldrig några torparkolumner i mantalslängden. Även inhyseskolumnen var här kvantitativt betydelslös. Den upptog bara 122 personer år 1701 och var praktiskt taget tömd fr o m år 1710.

Tab. 2.1. Exponentiella trender för mantalsskrivna i olika kolumner och kolumnkombinationer, Västmanlands och Skaraborgs län 1701-20 och 1720-35.

	1701-1720 årl.tillv.%	r ²	1720-1735 årl.tillv.%	r ²
Mantal, Skarab.	- 1,1	0,85	+ 2,3	0,98
Mantal, Västmlnd	- 1,1	0,74	+ 1,8	0,97
Mynd., Skarab.	- 0,7	0,78	+ 1,8	0,97
Mynd., Västmlnd	- 0,3	0,29	+ 1,0	0,97
batjä, Skarab.	- 3,3	0,83	+ 5,2	0,96
batjä, Västmlnd	- 2,4	0,84	+ 3,0	0,95
Män, Skarab.	- 0,2	0,15	+ 1,3	0,98
Män, Västmlnd	+ 0,0	0,02	+ 1,1	0,98
Hustr., Skarab.	- 1,7	0,84	+ 1,4	0,90
Hustr., Västmlnd	- 0,6	0,40	+ 1,0	0,92
Torp.o.inhys., Skarab.	+ 2,3	0,32	+ 4,4	0,86
batjä,manl., Skarab.	- 3,9	0,71	+ 6,9	0,96
batjä, manl., Västmlnd	- 4,1	0,90	+ 5,0	0,92
batjä, kvinnl., Skarab.	- 2,8	0,68	+ 3,6	0,90
batjä, kvinnl., Västmlnd	- 1,4	0,66	+ 1,7	0,90

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA; "Mantalsskriven befolkning i Västmanlands län 1696-1735". Eli Heckschers saml. RA

De stora förändringarna gällde i båda länen antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk. Det är den stora kategori, som uppvisar exceptionell rörlighet både uppåt och nedåt. Det ligger i och för sig i sakens natur. Luckor bland brukarna och deras hustrur fylldes snabbt, och det var ur kategorin barn och tjänstefolk som utfyllnaden normalt hämtades.

Men förändringarnas dimensioner är överväldigande. I Västmanlands län sjönk antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk till 64% av 1701-05 års nivå år 1720. Återhämtningen till år 1735 nådde sedan 102% av samma nivå. I Skaraborgs län nästan halverades (51%) antalet till 1720 för att sedan 1735 överskrida 1701-05 års nivå med 17%.

En kontrast erbjuder särskilt utvecklingen av antalet mantalsskrivna män. I Västmanlands län var det lika stort år 1720 som 1701-05, i Skaraborgs län 4% lägre. Utvecklingen till 1735 medförde sedan i båda länen en nettotillväxt upp till 119 respektive 117% av 1701-05 års nivå. Antalet mantalsskrivna "myndiga" - som i Västmanlands län omfattar nästan bara män och hustrur och i Skaraborgs län därtill torpare och inhyses - var något mer elastiskt nedåt. Det minskade med 5 respektive 11% till 1720 och hämtade sig till år 1735 till 113 respektive 114% av 1701-05 års nivå.

För de olika kolumnernas mantalsskrivna är skillnaden i dynamik mellan de båda länen utveckling större än den som framträder för aggregerad mantalsskriven befolkning. Utjämnningen beror på strukturella skillnader. I Skaraborgs län finns det genomgående relativt fler mantalsskrivna som män och relativt färre som barn och tjänstefolk än i Västmanlands län (jfr även diagr. 7 och 8!).

Tab. 2.2. Andelar män samt barn och tjänstefolk i Västmanlands och Skaraborgs län 1701-05, 1720 och 1735. Procent.

	1701-05	1720	1735
Män, Skarab.	33,9	40,0	34,7
Män, Västmlnd	26,3	32,0	28,9
batjä, Skarab.	19,2	11,8	19,6
batjä, Västmlnd	42,2	33,0	39,6

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA; "Mantalsskriven befolkning i Västmanlands län 1696-1735". Eli Heckschers saml. RA

För förändringarna över tid har denna strukturskillnad bl a följande innebörd. Båda länen förlorar från 1701-05 till 1720 ca 18% av sin mantalsskrivna befolkning. Den halvering av mantalsskrivna barn och tjänstefolk, som då drabbar Skaraborgs län, räcker här bara till för att täcka hälften av totalförlusten - resterande hälft tas från mantalsskrivna "myndiga". I Västmanlands län däremot täcks 83% av totalförlusten av en endast 35-procentig nedgång i mantalsskrivna barn och tjänstefolk. Skaraborgs läns mantalsskrivna "myndiga" inkluderar till skillnad från sin motsvarighet i Västmanlands län torpare och inhyses. Men mantalsskrivna torpare och inhyses växer i Skaraborgs län under båda perioderna både absolut och som andel av den mantalsskrivna befolkningen: från 6,1% 1701-05 över 10,2% 1720 till 14,1% 1735. Den kategori av "myndiga" som framför allt minskar i Skaraborgs län från 1701-05 till 1720 är hustrurna. Deras minskning är avsevärt större än vad som förklaras av ryttare- och soldathustrurnas överföring till inhyseskolumnen fr o m 1707.

Diagram 7. Mantalsskrivna fördelade på huvudgrupper i Skaraborgs län 1699-1735.

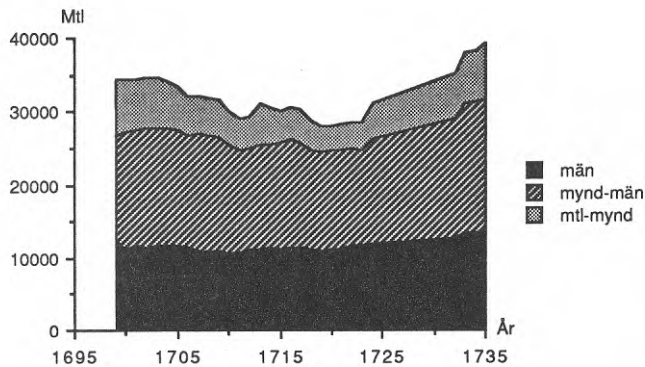
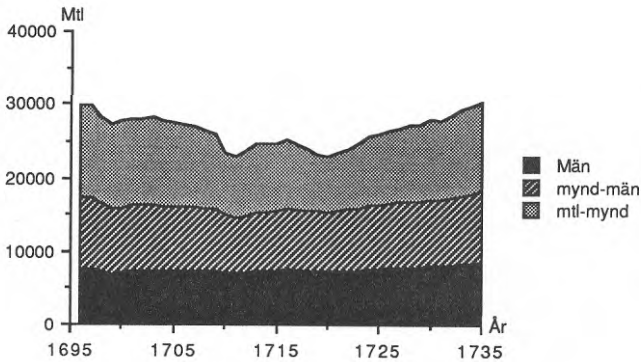

Diagram 8. Mantalsskrivna fördelade på huvudgrupper i Västmanlands län 1696-1735.

2.3. Kolumnfördelad utveckling i Skaraborgs län 1732-67

Hur den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län med fördelning på kolumner utvecklas från 1732 till 1767 framgår av tab. 2.3 samt diagr. 9 och 10. Tillväxttakten är nu genomgående reducerad jämfört med förändringen från 1720 till 1735. Men fortfarande är den hög och rent av "onaturligt" hög: 1,4% per år för alla mantalsskrivna. Fortfarande växer också antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk mer än dubbelt så snabbt, nu med dryga 3% per år. Andelen barn och tjänstefolk ökar därmed från omkring en femtedel vid mitten av 1730-talet till väl en tredjedel år 1767. Men det mesta av denna relativa förändring fullbordas faktiskt under ett enda årtionde, från 1740- till 1750-talets mitt. Kurvan för mantalsskrivna barn och tjänstefolk visar större konjunkturkänslighet så att andelen barn och tjänstefolk också varierar med mantalsskrivningens "konjukturer". Men konjunkturerna framträder också i kurvan för kategorin "myndiga" och t o m - fast svagt - för kategorin "män".

Tab. 2.3. Exponentiella trender 1732-1767 samt procentuella andelar åren 1736, 1744, 1756, 1759 och 1767 för mantalsskrivna i olika kolumner och kolumnkombinationer i Skaraborgs län.

	1732-67		Procentuella andelar					
	årl.tillv.%	r ²	1732	1736	1744	1756	1759	1767
Mantal	1,4	0,90	100	100	100	100	100	100
Myndiga	0,8	0,82	82,7	78,8	78,6	69,4	71,1	66,4
Batjä	3,1	0,91	17,3	21,2	21,4	30,6	28,9	33,6
Män	1,3	0,96	36,6	33,9	42,5	35,2	36,8	33,7
Hustrur	1,0	0,87	35,7	30,9	32,3	29,1	29,3	28,4
Inhyses	-1,6	0,19	10,4	14,0	3,8	5,1	5,0	4,4
Södrä	2,6	0,88	9,0	11,0	10,4	13,7	13,0	15,7
Döpi	3,6	0,92	8,2	10,3	11,0	16,9	15,9	17,8

Anm. : På grund av omdefinition är kolumnerna män, hustrur och inhyses inte jämförbara 1732-40 och 1741-67. De årl. tillväxterna längs exp. trender för respektive period är för män 0,2 och 1,1%, för hustrur -0,9 och 1,2%, för inhyses 0,2 och 2,0%.

Källor : Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA.

Överföringen av torparbefolkningen från inhyses- till man- och hus-trukolumnerna från 1740 till 1741 sätter spår i tab. 2.3 (jfr också diagr. 5 och 6!). Den starka tillväxten 1732-36 gällde framför allt barn och tjänstefolk samt "inhyses", vilkas andelar ökade med 4 procentenheter vardera. En stor del av den inträffade det första året 1732-33, då länets mantalsskrivna ökade med hela 8%.³² Torpbefolkningen i inhyseskolumnen hade dock en ojämn regional fördelning. I skogsbygden kunde de inhyses 1736 nå andelar om över 20% av de mantalsskrivna och då avsevärt högre än andelen barn och tjänstefolk: i Kåkind 22% mot 17% för barn och tjänstefolk, i Vartofta skogsbygd 21,5% mot 15% för barn och tjänstefolk. I slättbygdshärader som Gudhem och Åse var samtidigt inhysesandelen 10,8 respektive 9,3% mot 19,6 respektive 21,6% för barn och tjänstefolk. Överföringen av torpare 1741 reducerade genomgående inhyseskolumnen till andelar om 4-6%, som blev bestående för resten av perioden. Också tillskottet till män- eller brukarkolumnen hade alltså en regionalt ojämn fördelning.³³

³²Jfr ovan, s 32, tab. 1.5 och nedan, s. 75 f.

³³Sambandet skogsbygd-torp är förmedlat. Flertalet i jordeboken införda torp- och det är dessa torp det gäller i 1730-talets mantalslängder - tillhörde säterier, och dessa var fler i skogs- eller övergångsbygder. Ökningen i manskolum-

Diagram 9. Mantalsskrivna fördelade på huvudgrupper i Skaraborgs län 1732-1767.

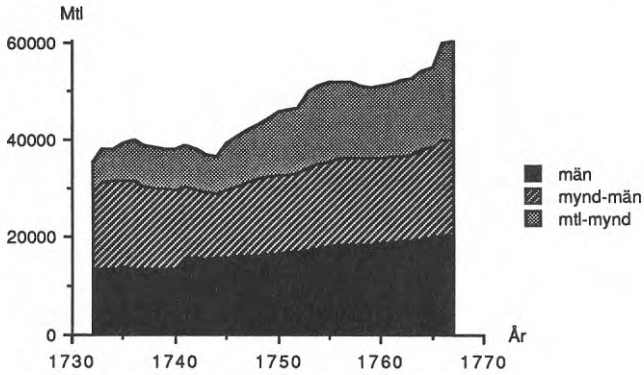
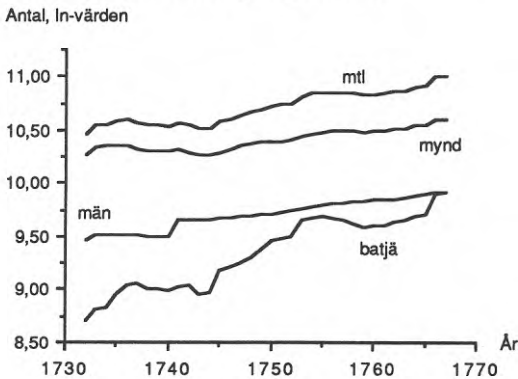

Diagram 10. Mantalsskrivna, "myndiga", män samt barn och tjänstefolk i Skaraborgs län 1732-1767. Naturliga logaritmer.

nen för länet 1740-41 var 16,5%. Över detta genomsnitt låg Vadsbo skogsbygd med 22,7%, Vartofta skogsbygd med 19,2%, Kåkind med 28,5%, Valle med 32,3%, Kinne med 17,2%, Skåning med 19,9%, Kålland med 25,1% och Kinnefjärding med 19,8%.

Tab.2.4. Exponentiella trender för tillväxten i mantalsskrivna, i män och i barn och tjänstefolk 1732-1767 samt andel barn och tjänstefolk i början och i slutet av perioden. 18 häradsområden.

Område	Genomsnittl. årl. procentuell tillväxt i				Proc. and. barn o. tjänstef.	
	mtl 32-67	män 32-67	män 41-67	batjä 32-67	1732-35	1766-67
Vadsbo 3-säd	1,4	1,4	1,2	2,9	20,4	34,5
Vadsbo 2-säd	1,4	1,2	1,0	2,9	21,0	36,7
Vadsbo skog	1,3	1,7	1,3	2,6	20,8	32,9
Vadsbo fögd	1,4	1,4	1,2	2,8	20,7	34,6
Vartofta falb	1,1	1,2	0,9	2,7	18,0	33,2
Vartofta skog	1,4	1,8	1,6	3,6	13,4	30,6
Frökind	1,5	1,1	1,3	3,3	15,8	31,5
Vartofta fögd	1,3	1,5	1,2	3,1	15,6	31,8
Kåkind	1,8	2,0	1,6	3,6	15,5	30,9
Valle	1,4	1,5	0,9	3,2	16,9	31,1
Gudhem	1,5	1,0	0,9	3,5	17,2	34,0
Höjentorp fögd	1,6	1,6	1,2	3,5	16,4	32,0
Kinne	1,5	1,4	1,4	3,0	20,5	33,1
Skåning	1,4	1,4	1,1	2,6	20,1	32,9
Laske	0,9	0,6	0,6	1,7	19,8	31,7
Vilske	1,3	0,8	0,9	3,7	13,7	31,5
Skara fögd	1,3	1,1	1,1	2,7	19,0	32,5
Barne	1,2	0,9	1,1	3,5	13,8	29,1
Viste	1,2	0,8	0,8	3,8	14,7	35,9
Åse	1,7	0,8	0,8	4,1	17,1	38,7
Kålland	1,4	1,2	0,8	3,1	20,5	35,8
Kinnefjärd	1,7	1,4	0,9	3,2	20,4	35,1
Läckö fögd	1,4	1,0	0,9	3,4	17,8	35,2
Skarab. län	1,4	1,3	1,1	3,1	18,2	33,4
Var.-koeff.:						
18 härader	0,16	0,31	0,26	0,16	0,15	0,07
100 pastorat	0,22	0,43	0,36	0,26	0,23	0,14

Anm. Skillnaden i tillväxt för män 1732-67 och 1741-67 illustrerar verkningarna av omdefinieringen av kolumnerna 1741.

Källor : Skaraborgs läns landskontor: mantalslängder. GLA.

Några huvuddrag i utvecklingens regionala struktur framgår av tab. 2.4. Först till spridningen mellan tillväxttakterna. Både på härads- och på pastoratsnivå är den störst när det gäller män, mindre när det gäller barn och tjänstefolk och minst när det gäller hela den mantals-skrivna befolkningen. Skillnaderna områden emellan när det gäller tillväxt av män respektive barn- och tjänstefolk tycks alltså till någon del ta ut varandra och minska skillnaderna i den mantalsskrivna befolkningens tillväxt. En korrelationsmatris för kolumntillväxterna på pastoratsnivå visar också, att tillväxten i mantalsskriven befolkning är tämligen starkt positivt korrelerad till tillväxt av män och av hustrur och något svagare till tillväxt av barn- och tjänstefolk, medan däremot korrelationen mellan tillväxt i å ena sidan män eller hustrur, å andra sidan barn och tjänstefolk, är antingen ingen alls eller svagt negativ.³⁴

Några sådana samband kan konkretiseras med tabellens hjälp. I Vadsbo är det påfallande hur den mantalsskrivna befolkningens tillväxt i skogsbygden bärs upp av en relativt starkare tillväxt av män men på slättbygden av en relativt starkare tillväxt av barn- och tjänstefolk. På precis samma sätt skiljer sig Kåkind från Gudhems härad i Höjentorps fögderi. "Slättbygdsmonstret" med starkare relativ tillväxt av barn- och tjänstefolk präglar också Läckö fögderi.

Men det finns andra orsakssammanhang som bryter sig mot detta slags samband. På åkerintensiv slättbygd bör andelen barn och tjänstefolk av mantalsskriven befolkning vara förhållandevis hög. Det gäller också i slutet av vår undersökningsperiod 1766-67: andelen barn och tjänstefolk är större eller lika med 33% på Vadsbo 3 - och 2-sädeslättbygder, på Vartofta falbygd, i Gudhems, Kinne, Viste, Åse, Kållands och Kinnefjärdings härader. Men mellan andelen barn och tjänstefolk 1766-67 och tillväxten av barn och tjänstefolk 1732-67 är korrelationen mycket svag eller ingen alls på härads- respektive pastoratsnivå. I stället är denna tillväxt på båda nivåerna negativt kor-

³⁴För tillväxttakter 1732-67 respektive 1741-67 är korrelationerna (100 pastorat): mantal-män 0,55 och 0,69; mantal-hustrur 0,62 och 0,57; mantal-batjä 0,42 och 0,42; män-hustrur 0,80 och 0,66; män-batjä -0,05 och 0,00; hustrur-batjä -0,15 och -0,29.

relerad till andelen barn och tjänstefolk i utgångsläget 1732-35.³⁵ Relativt höga tillväxttakter är alltså till en inte obetydlig del - 40-45% - "förklarade" av relativt låga värden i utgångsläget. I Vilske och Barne härader växer antalet barn och tjänstefolk 1732-67 med så mycket som 3,7 respektive 3,5% per år av den kanske triviala anledningen att denna kategori här i utgångsläget 1732-35 uppgår till mindre än 14% av den mantalsskrivna befolkningen. Den höga tillväxten till trots ligger andelen kvar under genomsnittet även åren 1766-67. I Vadsbo fögderi är tillväxttakten för barn och tjänstefolk 1732-67 lägre än i de andra fögderierna, men så startar också utvecklingen där från en högre nivå för andelen barn och tjänstefolk 1732-35. Andelen ligger 1766-67 fortfarande över genomsnittet.

På så sätt går tillväxten av mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Skaraborgs län 1732-67 samman med den minskning av spridningen vad gäller barn- och tjänstefolksandelen både på härads- och pastoratsnivå, som redovisas i tab. 2.4. Andelarna stiger och blir samtidigt jämnare. Det nära sambandet mellan stigning och utjämning illustreras i diagr. 11. Parallellt med att medelvärdet för andelen barn och tjänstefolk i länets hundra pastorat stiger från 21% år 1744 till 31% år 1753 faller variationskoefficienten från 29 till 17%. Medan andelen stagnerar fram till år 1765, kryper variationskoefficienten uppåt mot 20%. Det nya andelslyftet till 33% år 1766 pressar åter ner variationskoefficienten till 14%.

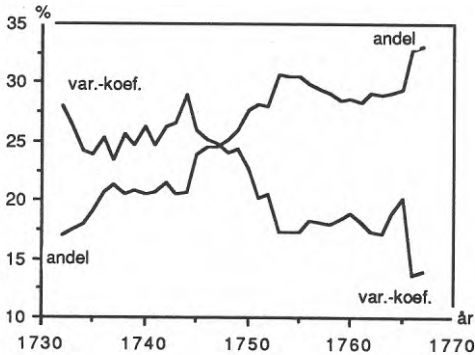
Tillväxten av mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Skaraborgs län 1732-67 ger alltså vissa intryck av att gå mot ett tak. Takhöjden, dvs den andel av de mantalsskrivna som kategorin kan nå, är då inte den samma i de olika delområdena. Det finns ett regionalt mönster av olika barn- och tjänstefolksandelar, som häraderna uppvisar 1766-67, som är ganska väl etablerat redan vid 1750-talets mitt, och som finns kvar 1813.³⁶ Men skillnaderna mellan dessa takhöjder är väsentligt mindre än mellan de lägre nivåer från vilka tillväxten utgår 1732-35. Ännu större skillnader mellan häradernas barn- och tjänstefolksan-

³⁵Korrelationerna är för 18 härader respektive 100 pastorat: batjäandel 66/67-batjätillväxt 32-67 0,15 och -0,02; batjäandel 32/35-batjätillväxt 32-67 -0,67 och -0,63.

³⁶Korrelationerna mellan batjändelar för angivna flerårsperioder (år) är för 18 härader: 51/55-66/67 0,74; 56/60-66/67 0,78; 61/65-66/67 0,88; 66/67-1813 0,75.

delar framträder vid århundradets början, i perioden 1701-05. Då hade Vadsbo härad en barn- och tjänstefolksandel om 24% mot en andel för hela länet om 19% och för Vilske och Barne häraderna om 10 respektive 12%.

Diagram 11. Andelen barn och tjänstefolk av mantalsskrivna i Skaraborgs län: medelvärden för 100 pastorat och variationskoefficienter 1732-1767.

2.4. Barn- och tjänstefolksandelar och tillväxttakter: sammanfattande jämförelser

I tab. 2.1 jämfördes utvecklingen av olika kategorier mantalsskrivna i Västmanlands och Skaraborgs län från 1701 till 1735. Vi rekapitulerar nu förändringstakterna för hela den mantalsskrivna befolkningen i de båda länen med perspektivet förlängt till 1767 (genomsnittlig procentuell förändring per år):

	1701-20	1720-35	1732-67
Västmanlands län	- 1,1	+ 1,8	+ 0,65
Skaraborgs län	- 1,1	+ 2,3	+ 1,4

I både ned- och uppgång fram till 1735 framstod i båda länen kategorin barn och tjänstefolk som den ojämförligt mest dynamiska med förändringstakter mellan 1,67 och 3 gånger dem som hela den mantalsskrivna befolkningen uppvisade (tab. 2.1). Den stora skillnaden låg i andelen barn och tjänstefolk. Den var i runda tal dubbelt så stor i

Västmanland - 40 mot 20% - både i utgångsläget 1701-05 och efter "rekonstruktionen" 1735. I det mellanliggande bottenläget år 1720 var skillnaden ännu större: 33% i Västmanlands mot 12% i Skaraborgs län (tab. 2.2).

I perioden 1732-67 sjunker så den mantalsskrivna befolkningens tillväxt i Västmanlands län ner till 0,65% i genomsnitt per år. Det är mindre än vad kyrkobokföringen anger för detta läns befolkningstillväxt under samma tid. I Skaraborgs län är den däremot visserligen lägre än tidigare men ändå fortsatt hög: 1,4% i genomsnitt per år. Vi har sett att denna tillväxt bärs upp av en mer än dubbelt så snabb ökning av antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk, med genomsnittligt 3,1% per år, som står emot en ungefär västmanländsk ökning av den övriga, s k "myndiga" delen av de mantalsskrivna med 0,8% per år. Och vi har också sett att den lyfter barn- och tjänstefolksandelen i Skaraborgs län upp till 33% 1766-67 (tab. 2.3). Femtio år senare - 1813 och 1820 - har den andelen klättrat upp ytterligare 4 procentenheter, men då har i gengäld inhyseskolumnen försvunnit från mantalsslängden. Likafullt ligger den då under den nivå, som motsvarande andel nått hundra år tidigare i Västmanlands län.

Den rimliga slutsatsen är att mantalsskrivningen av barn och tjänstefolk i Västmanlands län redan vid 1700-talets början hade nått det tak som sattes av befolkningens åldersfördelning. Dit kunde man återvända vid 1730-talets mitt efter en period av femton fredsåar, då tillväxten av den mantalsskrivna befolkningen var snabbare än totalbefolkningens och då mantalsskrivningsandelen alltså steg. Väl uppe vid detta tak stagnerar antalet mantalsskrivna i relation till befolkningen.

Initialt var skillnaderna i barn- och tjänstefolksandel stora också inom Skaraborgs län. Framför allt hade Vadsbo härad en andel, som 1701-05 med 24% låg drygt en fjärdedel över länsandelen och 1732-35 med 21% knappt en sjundedel. Med dessa skillnader var det ändå överallt i Skaraborgs län långt kvar till taket för mantalsskrivningen av barn och tjänstefolk ännu på 1730-talet. Detta är av allt att döma huvudförklaringen till den utomordentligt snabba absoluta och relativa tillväxt av den mantalsskrivna befolkningen i årtiondet mellan 1745 - efter det begynnande 1740-talets kriser och krig - och 1755, som ger länsutvecklingen dess särprägel gentemot de östsvenska områdena. Mantalsskrivningsandelen höjs genom en ökning av barn- och

tjänstefolksandelen av de mantalsskrivna, vilken också minskar spridningen mellan länets olika delar vad gäller den andelen. Taket förefaller relativt nära 1766-67, efter den administrativa insats som de nya kolumnernas införande innebar.

2.5. Könsfördelningen av barn och tjänstefolk

Mantalslängdens kolumnsystem medger genomgående att kategorin barn och tjänstefolk fördelas på könen. I diagr. 12 och 13 illustreras utvecklingen dels av procentandelen barn och tjänstefolk av alla mantalsskrivna, dels av procentandelen manliga av barn och tjänstefolk. Jämförelsen mellan Västmanlands och Skaraborgs län görs enbart på länsnivå, men de särdrag som framhävs skulle också framträda på fögderinivå. Tab. 2.5 hänger upp länskurvorna på deras vändpunkter.

Tab. 2.5. Barn-och tjänstefolksandelen samt andelen manliga av barn och tjänstefolk i Västmanlands och Skaraborgs län valda år 1699-1767. Procent.

År	Västmanlands län		Skaraborgs län	
	andel batjä	andel manl	andel batjä	andel manl
1699	42,3	45,3	22,2	48,2
1709	39,2	40,4	16,3	56,0
1719	32,7	29,7	12,3	37,5
1734	40,1	43,1	18,0	54,1
1760			29,1	43,8
1767			33,6	46,9

Källor: "Mantalsskriven befolkning i Västmanlands län 1696-1735." Eli Heckschers saml. RA; Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. GLA.

Diagram 12. Andel barn och tjänstefolk av mantalsskrivna samt andel manliga av mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Skaraborgs län 1699-1767.

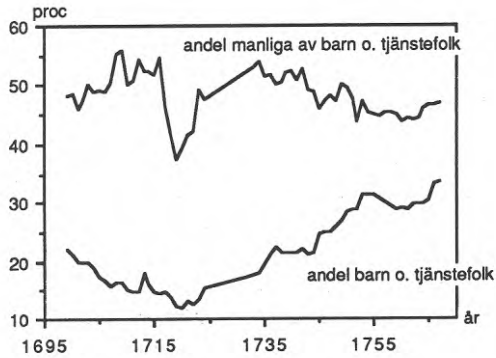
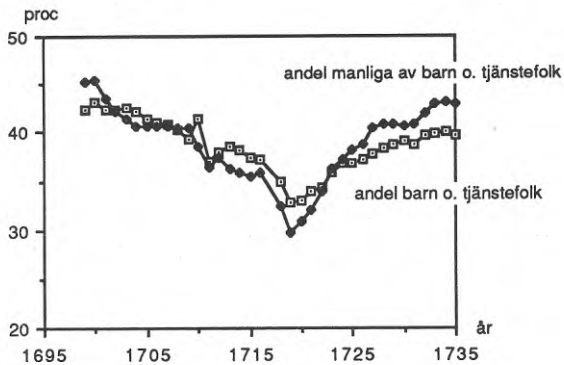

Diagram 13. Andel barn och tjänstefolk av mantalsskrivna samt andel manliga av mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Västmanlands län 1699-1735.

Det gemensamma draget är att båda kurvorna i båda länen går i botten år 1719. Det var alltså kategorin söner och drängar, som under krigsåren långsiktigt drabbades mest. I båda länen minskar antalet söner och drängar från 1701 fram till 1719 med mellan 55 och 60%. I

Västmanlands län är den utvecklingen kontinuerlig men accelererande: en tredjedel av de drygt 5 000 sönerna och drängarna har försvunnit 1713, och av dem som då är kvar har åter en tredjedel försvunnit 6 år senare. I Skaraborgs län är den starkt koncentrerad till de sista krigsåren: 1716 har en fjärdedel av de år 1701 drygt 3 000 mantalsskrivna sönerna och drängarna försvunnit, varpå resten nästan halveras till 1719. På tre år 1716-19 försvinner 1109 respektive 1108 mantalsskrivna söner och drängar i Västmanlands och Skaraborgs län, svarande mot 55 respektive 42% av minskningen av antalet mantalsskrivna under samma period. Rekrytering och utskrivning till vakanser och reserver och motstånd mot det är här de sannolika huvudorsakerna. Processen kan ses som en ironisk kommentar till Hegels berömda uppfattning att återkommande krig var nödvändiga för att återföra människorna till det allmänna.

Bortsett från Västmanlands läns högre barn- och tjänstefolksandel är det två skillnader som skall framhävas. Den ena är att andelen manliga barn och tjänstefolk i Skaraborgs läns mantalsskrivna varierar på en högre nivå. I Västmanlands län rör den sig mellan 45,4 och 29,7%. I Skaraborgs län rör den sig mellan 56 och 37,5%, och ser vi bort från djupdykningen omkring år 1719 - med dess våldsamma absoluta reduktion av söner och drängar i båda länen - så är det först ifrån mitten av 1750-talet, som den här stabiliserar sig vid den 45%-nivå, som i Västmanlands län framstår som den normala.

Den andra skillnaden gäller det inbördes förhållandet mellan de båda andelarnas utveckling. I Västmanlands län är det genomgående fråga om en samvariation. Båda andelarna sjunker från 1699 till 1719, och båda stiger från 1719 till 1734. En likadan samvariation kännetecknar utvecklingen i Skaraborgs län från 1709 till 1719 och från 1719 till 1734. Men från 1699 till 1709 sjunker här barn- och tjänstefolksandelen, samtidigt som andelen manliga barn och tjänstefolk stiger något. Under dessa år sjunker såväl antalet söner och drängar som antalet döttrar och pigor i mantalslängderna, men antalet döttrar och pigor sjunker mer. Efter 1734 fortsätter i Skaraborgs län barn- och tjänstefolksandelen att stiga, samtidigt som andelen manliga barn och tjänstefolk sjunker till 1750-talets mitt. Under dessa år stiger såväl antalet söner och drängar som antalet döttrar och pigor i mantalslängderna, men antalet döttrar och pigor stiger mer.

En jämförelsevis stark nedgång i den mantalsskrivna befolkningen redan efter 1703 har redan tidigare noterats som ett särdrag för Skaraborgs län (avsnitt 1.3 och diagr. 1-2). Den drabbar naturligtvis framför allt barn och tjänstefolk men fram till 1709 bland dem särskilt döttrar och pigor. Av antalet mantalsskrivna 1703 har kategorin döttrar och pigor förlorat 34 % år 1709 mot 17% för söner och drängar. I gengäld är det döttrarna och pigorna som också växer snabbast och mer än återtar sin andel i den sista perioden av tillväxt, efter 1735. Döttrar och pigor är här den kategori som går först ut ur och sist in i mantalsslängdens kolumner.

3 Skatter och tjänstehjonspolitik

Till de ekonomiska faktorerna bakom mantalsskrivningen måste, som framhölls i avsnitt 1.5, också den med mantalsskrivning förbundna skattebördan räknas. Närmast var det mantalsspengarna som skulle betalas. Men eftersom mantalsslängden också låg till grund för flertalet kontributions- och bevillningslängder, så drog mantalsskrivning med sig en mycket mer omfattande och dessutom starkt varierande skattskyldighet.

1700-talets beskattningshistoria uppvisar en rik provkarta på olika slag av bevillnings- och kontributionsavgifter, och tillämpningen växlade ofta. Det är en rätt trasslig historia.³⁷ Lyckligtvis berättigar föregående kapitel till den slutsatsen, att det är en tämligen väl avgränsad del av skattebördan som är av särskild relevans. Vi har tydligen anledning att särskilt intressera oss för de skatter som vilade på allmogens barn och tjänstefolk. Det innebär en avsevärd förenkling.

Först går vi igenom vilka skatter det då handlar om, och när de togs ut. Därefter beräknas skattebördan per enhet tjänstefolk i pengar och dess förändringar över tiden. Där det låter sig göras beräknas också ett realvärde.

Bevillningen för allmogens barn och tjänstefolk var en del av den frihetstida tjänstehjonpolitiken, vars betydelse har förbisetts. De sammantagna avgifterna var avsevärda i relation till de i tjänstehjonsstadgan reglerade lönerna. Deras förändringar innebar därför förändringar i tjänstehjonpolitiken. Argumenteringar och beslut härom vid riksdagarna har alltså belysts i ett par avsnitt.

Till sist görs jämförelser med mantalsskrivningens resultat.

3.1. Fasta personskatter och mer eller mindre tillfälliga bevillningar

Mantalspengar utgick under hela perioden. De betalades alltsedan den nya mantalsskrivarinstruktionen 1693 i regel med samma belopp av varje mantalsskriven person: tre fjärdedels daler silvermynt eller 24 ösm.³⁸

En allmän tjänstefolkskontribution togs ut fr o m år 1699.³⁹ För hemmavarande söner och drängar betalade allmogen 1 dsm, för

³⁷En allmän översikt för större delen av perioden ger K. Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719-1809* (1961), s. 530 ff.

³⁸Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860*(1968), s. 74.

³⁹Redogörelsen bygger på räkenskaperna för kontributionen i landsböckerna. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

döttrar och pigor 16 ösm. Skattskyldighet inträdde vid 15 år fyllda. Ståndspersoner betalade för sitt tjänstefolk dubbel taxa. Med undantag för året 1704, då hela den föreskrivna kontributionen fördubblades, utgick oförändrade belopp för barnen och tjänstefolket t o m 1712. För åren 1713, 1715 och 1716 ersattes större delen av kontributionen, däribland den för tjänstefolk och allmogens hemmavarande barn över 15 år, med den allmänna förmögenhetsskatt, som utgjorde 1700-talets märkligaste experiment på beskattningens område.⁴⁰ Det mellanliggande året 1714 liksom åren 1717-19 utgick tjänstefolkskontributionen enligt de gamla reglerna.

Åren 1720-30 utgick också 1 dsm av allmogens söner och drängar och 16 ösm av döttrar och pigor men nu som en tjänstefolksbevilling, lika för alla stånd. Bevillningsförordningen 1720 fann anledning att upprepa vad som föreskrivits redan 1714: husbonden förskotterar och betalar avgiften men avräknar den på tjänstehjonens lön, och den som påstår hela lönen ograverad riskerar tvångsutskrivning till krigstjänst eller allmänt arbete.⁴¹ Efter uppehåll för åren 1731-34 återkom tjänstefolksbevillingen med reducerade belopp för män respektive kvinnor: 1735-38 20 ösm och 10 ösm, 1739-42 10 ösm och 5 ösm, 1743-48 åter 20 ösm och 10 ösm. Åren 1749-52 differentierades avgiften för "helvuxna" och "halvvuxna"; för söner och drängar till 20 resp. 12 ösm, för döttrar och pigor till 12 resp. 8 ösm. Det resulterade fr o m år 1749 i en ny kolumnindelning i mantalslängden.⁴² Men under de berörda åren stannade andelen halvvuxna i Skaraborgs län vid genomsnittligt 9% av sönerna och drängarna och 5% av döttrarna och pigorna. Fr o m 1753 förklarades tjänstehjonsbevillingen för allmogens barn och tjänstefolk för upphävd. Samtidigt infördes emellertid en allmän avgift på 1 dsm för brukare på högst 1/8 mantal, torpare, inhysesshjon samt söner och drängar över 15 år. Innebörden var alltså att avgiften för söner och drängar höjdes, medan döttrar

⁴⁰Om misslyckade försök att för år 1713 få tjänstehjonen taxerade till förmögenheter, som skulle ge åtminstone hälften av vad tjänstefolksbevillingen hade inbragt i skatt, se Herlitz, *Jordegendom och ränta* (1974), s. 80.

⁴¹Kontributionsförordningen 14/4 1720. Årstrycket.

⁴²"Halvvuxna" var mellan 15 och 21 år. Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 155. Se även Nordby, "Mantalslängdens kolumner i Skara fögderi 1695-1805", s. 1.

och pigor fritogs. Så förblev det sedan med bevillningen för allmogens barn och tjänstefolk till undersökningsperiodens slut.

Den tredje mer kontinuerliga komponenten i skattebördan för allmogens barn och tjänstefolk byggdes upp av lön- och betalningsavgiften samt slottsbyggnadshjälpen. Den förstnämnda beviljades fr o m 1720 till betalning av statsskulden.⁴³ 1720-38 erlade allmogen för barn och tjänstefolk över 15 år i regel 1 dsm per man och 16 ösm per kvinna; undantag var åren 1723 och 1727, då uttaget halverades, samt år 1728 då det reducerades med en fjärdedel. 1739-43 var avgiftssatserna 24 och 12 ösm och fr o m 1744 till periodens slut 16 och 8 ösm. Slottsbyggnadshjälpen - till Stockholms slott - var fr o m 1728 till periodens slut beviljad med 8 ösm per man och 4 ösm per kvinna för allmogens barn och tjänstefolk.⁴⁴

De tillfälliga gårderna och hjälpskatterna får komplettera bilden. Åren 1727-31 utgick personliga avgifter till den s k landshjälpen - till stöd för manufakturerna - med 4 ösm av män och 2 ösm av kvinnor.⁴⁵ Till 1752 års begravnings- och kröningshjälp betalades för söner och drängar 1 dsm och för döttrar och pigor 16 ösm. Lika mycket men under tre år gick 1766-68 till kronprinsens bröllopgård.⁴⁶

3.2. Skattekostnadens utveckling

Utvecklingen över tid av vad det sammanlagt kostade i ökad beskattning att få barn och tjänstefolk mantalsskrivna framgår av tab. 3.1. Vad som mäts är skattekostnaden för ett barn eller tjänstehjon av vardera könet. Olika skattesatser för hel- och halv vuxna har vägts lika. För åren med regelmässigt fastställd länsmarkegång från 1732 har skattekostnadens penningvärde räknats om efter markegången

⁴³Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719-1809* (1961), s. 680 f. De årliga uttagen efter länsräkenskaper i Skaraborgs läns landskontor: Kontributionsbokslut. GLA. (Uppbörden inlevererades till Rikens ständers kontor och redovisades under den här perioden utanför landsboken.)

⁴⁴Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719-1809* (1961), s. 777 ff. Särskilda räkningar för slottsbyggnadshjälpen finns i landsböckerna.

⁴⁵"Landshjälpen" omfattade mer än här relevanta bevillningsavgifter, särskilt tullar, och utgick i dessa delar under väsentligt längre tid. Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719-1809* (1961), s. 713 ff.

⁴⁶Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719-1809* (1961), s. 541 f.

till ett spannmålsvärde i skäppor spannmål (hälften råg och hälften korn).

Tab. 3.1. Skattekostnaden - mantalspengar, bevilling, lön-och betalningsavgift, slottshjälp samt tillfälliga gårdar och hjälper - för barn och tjänstefolk, en son (dräng) och en dotter (piga), 1699-1767. Nominellt i dsm. Reellt fr o m 1732 i skäppor spannmål, hälften råg och hälften korn, efter länsmarkegång i Skaraborgs län.

År	Nom.	År	Nom.	År	Nom.	Reellt	År	Nom.	Reellt
1699	3	1717	3	1732	3,375	3	1750	3,4375	2,5
1700	3	1718	3	1733	3,375	2,7	1751	3,4375	2,5
1701	3	1719	3	1734	3,375	2,9	1752	4,9375	1,7
1702	3	1720	4,5	1735	4,3125	3	1753	3,625	2,3
1703	3	1721	4,5	1736	4,3125	3,1	1754	3,625	2,1
1704	4,5	1722	4,5	1737	4,3125	3,3	1755	3,625	1,7
1705	3	1723	3,75	1738	4,3125	4,5	1756	3,625	1,2
1706	3	1724	4,5	1739	3,46875	2,6	1757	3,625	1,2
1707	3	1725	4,5	1740	3,46875	2,0	1758	3,625	1,3
1708	3	1726	4,5	1741	3,46875	1,8	1759	3,625	1,6
1709	3	1727	3,9375	1742	3,46875	1,8	1760	3,625	1,7
1710	3	1728	4,6875	1743	3,9375	2,4	1761	3,625	1,4
1711	3	1729	5,0625	1744	3,5625	2,6	1762	3,625	0,7
1712	3	1730	5,0625	1745	3,5625	2,1	1763	3,625	0,7
1713	1,5	1731	3,5625	1746	3,5625	1,7	1764	3,625	0,7
1714	3			1747	3,5625	1,6	1765	3,625	1,2
1715	1,5			1748	3,5625	1,4	1766	5,125	2,0
1716	1,5			1749	3,4375	2,0	1767	5,125	1,7

Anm. I skattekostnaden ingår fr o m 1753 den konsumtionsavgift om 1 dsm som drabbade manliga på landsbygden över 15 år.

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Landsböcker. Kontributionsbokslut. Markegångstaxor. GLA.

Åren 1699-1719 hade skattekostnaden i pengar bara tre nivåer. En var vid 3 dsm, alltså mantalspengar plus tjänstefolkskontribution, och gällde med ett undantag under åren 1699-1712 och sedan också åren 1714 och 1717-1719. Den andra var vid 4,5 dsm - mantalspengar plus fördubblad kontribution - och gällde det enda året 1704. Den tredje, mantalspengarnas nivå 1,5 dsm, gällde förmögenhetskontributionens år 1713 och 1715-1716.

Tiden efter 1720 erbjöd med olika riksdagsbeslut mer av årliga variationer. Men två huvudnivåer framträder klart. Den första var vid 4,5 dsm - mantalspengar, tjänstehjonsbevilning och lön- och betalningsavgift till lika delar - och präglade 1720-talet. Den andra låg vid 3,5-3,7 dsm, beroende på att bevilning och betalningsavgift nu togs ut med ungefär tredjedelen mindre. Frånsett de tillfälliga gårdernas år 1752 och 1766-68 var den förhärskande fr o m 1744. Den mellanliggande perioden 1731-43 präglas av starka växlingar i skattekostnaden. Åren 1731-34 var bevilningsfria, och tjänstehjonsbevilningen nådde sedan aldrig 1720-talets nivå.

Värderad i skäppor spannmål får då skattekostnaden en fallande trend. Den i pengar stabila nivån betyder att kurvan för realvärdet i hög grad blir en omvänd spegelbild av prisutvecklingen med dess växling från 1740-talets höga till det begynnande 1750-talets låga priser och mycket snabba prisstegring därifrån till 1762/63. Lyftet i kurvans slut är det förenade resultatet av bröllopsgård och mössdeflation.

3.3. *Bevilningarna och tjänstehjonspolitiken*

Bakgrunden till frihetstidens tjänstehjonspolitik diskuterades framför allt av Gustaf Utterström. I centrum ställde han två perioder, som präglades av särskilt intensiva klagomål från husböndernas sida över brist på arbetskraft, invandring till städerna och emigration: 1730-talet och 1750-talet. Goda skördar 1728-34 och 1751-55 kunde förklara en stark efterfrågan på arbetskraft. Å andra sidan kunde knappast de årsklasser som sökte sig levebröd på arbetsmarknaden ha varit undertaliga, särskilt inte på 1750-talet. Utterström fann arbetskraftsbristen reell och förklarade den delvis med en bakåtlutande utbudskurva för arbetskraften. Goda skördar medförde att barnen mindre än vanligt tvingades ut i årstjänst av försörjningsskäl. På 1730-talet gällde dessutom att det ännu var ganska lätt att bli sin egen åtminstone på torp, och att giftermålsfrekvensen var förhållandevis hög. De politiska resultaten av likartade arbetsmarknadslägen skilde sig emellertid åt. 1730-talet såg tillkomsten av en ännu mer restriktiv tjänstehjonsstadga, som utkom 1739 men i väsentliga delar utarbetades redan vid riksdagen 1734, då diskussionen om bristen på

arbetskraft kulminerade. På 1750-talet initierades en befolkningspolitik avsedd att lösa tjänstehjonsfrågan från produktionssidan. Bakom den såg Utterström förbättrade jordbrukskonjunkturer.⁴⁷

Frihetstidens tjänstehjonsstadgor 1723 och 1739 hade sin förebild i enväldets arbetarlagstiftning. Liksom den reglerade de å ena sidan hur mycket tjänstefolk som fick finnas på gårdar med olika hemmantal. I allmänhet var denna reglering i sig själv inte särskilt restriktiv. Undantag medgavs också efter särskild prövning. Utmanande var att regleringen fr o m 1723 inbegrep de hemmavarande vuxna barnen. Men begränsningarna i rätten att behålla barnen hemma upphävdes på böndernas begäran redan 1747, samtidigt med att ökad hemmansklyvning medgavs.⁴⁸ Å andra sidan reglerades också årslöner och städselpengar på ett sätt som i princip fortlevde över mitten av 1800-talet. Tjänstehjonslagstiftningen blev tidigt omstridd. Kritiker stämplade den som intresselagstiftning redan på 1730-talet.⁴⁹ Från mitten av 1700-talet blev den en symbolfråga i vilken upplysningens idéer om ekonomisk och social frihet engagerades starkt. De principiella frågorna i denna viktiga diskussion har möjligen kommit att undanskymmas den mer kontanta betydelse som tjänstefolksbevillningarna hade.

I mantalspengar, bevilling, lön- och betalningsavgift, slottsbyggnadshjälp och landshjälp betalades under åren 1720-1730 i genomsnitt 2,75 respektive 1,75 dsm för dräng eller son och piga eller dotter. De två sista åren steg summorna till 3,125 respektive 1,9375 dsm. En relevant jämförelse är med den kontanta årslön som tjänstehjonsstadgorna medgav. Den var i Skaraborgs län 7 respektive 4,5 dsm för hel- och halv vuxen dräng och 4,5 respektive 3,75 dsm för hel- och halv vuxen piga, både 1723 och 1739.⁵⁰ De här beräknade avgifterna - och de kunde kompletteras med fler - uppgick alltså till 39-45% av det

⁴⁷G. Utterström, *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*. 1 (1957), s. 251 ff.

⁴⁸N. Wohlin, *Den svenska jordstreckningspolitiken i de 18:e och 19:de århundradena* (1912), s. 101 ff.

⁴⁹"Orsakerne till en sådan lag lærer nogsamst ses vara enskilt intresse för sådane, som hava brist på folk och vilja hava dem för lindrig lön". Anders Bachmanson, *Anatomia et scrutamen status politicæ et oeconomix svecanæ* (1732). Börstorpssamlingen E3001. RA.

⁵⁰Utterström, *Jordbrukets arbetare*. 2 (1957), s. 446 f.

helvuxna tjänstefolkets kontantlön och till 47-69% av det halv vuxnas. Husbönderna, som stod för avgifternas erläggande, hade rätt att dra av dem på tjänstefolkets lön. Men i den utsträckning de gjorde det reducerades arbetsutbudet, inte på grund av någon bakåtlutande utbudskurva utan till följd av en sänkning av utbudskurvan. Bönderna och deras tjänstsökande barn hade naturligtvis ett gemensamt intresse av att undvika ett avgiftsbelagt tjänsteförhållande. Det fanns såtillvida en logik i att belägga också de hemmavarande barnen över 15 år med samtliga avgifter.

3.4. 1731: bevillningen ifrågasatt och lindrad

Redan till 1731 års riksdag togs frågan om tjänstefolksbristen upp i regeringens proposition i inrikes ärenden. I enskilda besvär från flera län hade hemställts om mer tjänstefolk på hemmanen än vad 1723 års stadga bestod. En del landshövdingar hade berättat, att folket måst gå över till Ryssland och Danmark för att det ej kunnat försvaras på hemmanen. Från kammarkollegium och länsstyrelser hade emellertid så olika skäl och omständigheter angivits, att någon allmän förordning inte tycktes kunna utfärdas i detta mål. Sveriges största rikedom, försvar, styrka och anseende hade i alla tider bestått i ett gott och talrikt manskap, och påföljden kunde framdeles bli bedrövlig, om folket, som nu dagligen tilltog, skulle på så sätt drivas ur landet. Regeringen begärde därför att ständerna skulle antingen själva överväga ärendet eller hänskjuta det till regeringens avgörande.⁵¹

Frågan behandlades i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Dess 1:a utskott påpekade i ett betänkande att 1723 års förordning medgav undantag från sina angivna maximumantal för tjänstehjon på hemmanen. Om tjänstehjon avvek till utrikes orter så berodde det enligt utskottet knappast på förordningens bestämmelser angående antalet utan snarare på att de hos rikets grannar njöt större förmåner. Eftersom sådant avvikande inte kunde hämmas med tvång, förordades morot och piska i kombination. Tjänstefolkets villkor vid gränsorterna kunde vad gällde de publika utskylderna något

⁵¹K. Maj:ts sekreta och särskilda proposition till R. St. om ärenden ang. hushållningen och invärtes väsende, pkt. 4. 18/1 1731. I SU:s handl. 1731. Frihetstidens utskottshandl. R 2535. RA.

lindras och förbättras. Bifölls en sådan lindring av ständerna så kunde å andra sidan de tjänstehjon, som därefter rymde ur riket av blott vanart och utan skälig orsak och tog tjänst hos främmande herrskap eller deras undersåtar, av ständerna förklaras förlustiga och till kronan ha förverkat all den rättighet och arv, som dem enligt lagen tillkom. Detta såvida de inte genast efter erhållen kännedom om denna förordning begav sig tillbaka hem till riket.

När deputationen behandlade utskottets skrivning, berättade en representant för adeln, att en tjänstedräng i Skåne betalade 6 daler 4 öre smt om året i utskrivningspengar och andra utskylder, fast hans lön efter 1723 års taxa bara var 13 dsm. Till frågan om lindring för tjänstehjonen i deras kontributioner anfördes i diskussionen, att kontributionerna kanske skulle upphöra med den innevarande riksdagen. Men därom rådde ännu osäkerhet, och deputationen nöjde sig därför med att allmänt omnämna lindring i avgifterna liksom det förhållandet att svenskt tjänstefolk hos främmande herrskap var fritt från krigstjänst. När samma deputation några månader senare diskuterade olika förslag till skärpningar av mantalsskrivningens regelverk i syfte att förbättra mantalsskrivningarnas indräkt, gjordes rättframma kommentarer från bondeståndets representant, den blivande talmannen Olof Håkansson. Mantalskommisarieinstruktionen var så fullkomlig att den ej kunde förbättras, hävdade han. Ändrades den, skulle sådant bara lända betjänarna till gravation och bonden till tunga. Om något underslev förelupit vid mantalsskrivningarna, så berodde det på att allmogen befarade de stora onera personalia som följde med mantalen och ofta för en person uppgick till 5 dsm.⁵²

Krigsbefälet vid riksdagen ville ha befrielse från eller åtminstone lindring i kontributionen, medan allmogen i sina allmänna besvär begärde befrielse från kontribution, lön- och betalningsavgift, landshjälp och slottsbyggnadshjälp både för eget och för sitt tjänstefolks vidkommande.⁵³ Ständerna beslöt också att avsäga sig den allmänna kontributionen för såväl 1731 som de följande tre åren. Den ersattes 1732-34 med dels en avsevärt mindre inbringande brännvinsaccis,

⁵²Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens prot. 5/3 och 17/5 1731. Frihetstidens utskottshandl. R 2551. RA. Jfr statsdeputationens prot. 26/5 1731. Frihetstidens utskottshandl. R 2567. RA.

⁵³SU:s prot. 22/3 1731. Frihetstidens utskottshandl. R 2531. RA; Statsdeputationens prot. 9/3 1731. Frihetstidens utskottshandl. R 2567. RA.

dels besparingar, men prognosen för undvikande av statsbrist var knappast övertygande.⁵⁴

När en allmän kontribution återkom från år 1735, var det med reducerade bevillningsavgifter för tjänstefolket. Kritiken 1731 fick varaktiga konsekvenser. Men upphävandet av den allmänna kontributionen åren 1731-34 satte också omedelbara och allmänna spår i mantalsskrivningsresultaten.

3.5. Mot beskattning av nödtorften och det angelägnaste: differentieringen 1748

1735-38 uppgick mantalspengar, bevillning, lön-och betalningsavgift samt slottsbyggnadshjälp sammantaget till 2,63 dsm för dräng eller son och 1,69 dsm för piga eller dotter. Nivån sjönk sedan ytterligare och låg 1739-52 med något undantag vid 2,1 respektive 1,4 dsm.⁵⁵ I förhållande till lönetaxan reducerades uttaget alltså till 38% för helvuxna och 45-58% för halvuxna 1735-38 och till 30-31% för helvuxna och 37-47% för halvuxna 1739-52. 1740-talets penningvärdesförsämring reducerade naturligtvis den reala bördan av avgifterna, medan den bör ha gjort taxans lönesatser orealistiska. Men i början av 1750-talet sjönk spannmålspriserna åter, i Skaraborgs län enligt markegångstaxan ända ner till 1739 års nivå. Den radikala inflationen - med fördubbling eller mer av prisnivån - kommer först efter 1750-talets mitt. Inte heller för 1750-talets första hälft behöver man tillgripa hypotesen om en bakåtlutande utbudskurva för att förstå svårigheterna att rekrytera tjänstefolk.

Det var riksdagen 1746-47 som beslöt dels om friare hemmansklyvning, dels att bönderna utan hinder av tjänstehjonsstadgan i obe-

⁵⁴Se statsdeputationens prot. 3/6 1731. Frihetstidens utskottshandl. R 2567. RA; SU:s skrivelse till K. Maj:t ang. statsverket 16/6 1731, i Statsdeputationens handlingar 1731. Frihetstidens utskottshandl. R 2570. RA. - C. G. Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*. 2 (2 uppl. 1895), s. 114; K. Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719-1809* (1961), s. 158.

⁵⁵1743 - efter en höjning av tjänstehjonsbevillningen och före en reduktion av lön- och betalningsavgiften - steg beloppen till 2,38 resp. 1,56 dsm. För år 1752 tillkom också tronskiftets begravnings- och kröningshjälp med 1 dsm för dräng eller son och 0,5 dsm för piga eller dotter.

gränsad omfattning kunde behålla sina barn vid det egna hemmansbruket. Vid samma riksdag tillsattes för första gången en särskild bevillningsdeputation, med 16 företrädare för adeln och 8 för vart och ett av de tre övriga stånden. Förslagsställaren Karl Gustaf Löwenhielm angav fem allmänna priciper, som borde vägleda vid bevillningens utformning: yppighet borde drabbas hårdast, nödtorften borde skonas, de angelägnaste näringsmedlen borde inte belastas, rikets löntagande ämbetsmän borde inte betungas mer, uträkningen borde vara säker och uppbörden lätt. Deputationen ville förekomma invandringen av tjänstefolk till städerna genom högre bevillningsavgift för drängar och pigor som var födda på landet men tagit tjänst i städerna. Den ville också att mantalsskrivningen på landsbygden skulle registrera det från hemmanen avvikna tjänstefolket, så att man kunde spåra dem till städerna och infordra den förhöjda avgiften.⁵⁶ En konstitutionell konflikt med sekreta utskottet - där ju bondeståndet var orepresenterat - rörande tillgången till information om statsverkets behov och de olika inkomsttitlarnas avkastning förde emellertid väsentliga delar av riksdagens bevillningsarbete ur deputationens händer, framför allt den nu införda allmänna bränneribevillningen.⁵⁷ Tjänstehjonsbevillningen för allmogen kom emellertid nu att differentieras för hel- och halvvuxna tjänstefolk, detta i uppenbar anslutning till tjänstehjonsstadgans lönetaxor.⁵⁸

3.6. Ståndsmotsättningarna och tjänstehjonsbevillningens upphävande

Vid följande riksdag 1751-52 fördjupades konflikten om tillgången till uppgifter om statsverkets behov. Bevillningsdeputationens förslag till en särskild begravnings- och kröningshjälp i anledning av tronskiftet efter Fredrik I hade i ståndens plena mött den anmärkningen, att ersättning föreslagits av kostnader, för vilka inga räkningar före-

⁵⁶Löwenhielms mem. 15/11 1746; Protokollsutdrag hållet i R. St. bevillningsdeputation 17/3 1747; i: Bevillningsdeputationens koncept och handl. 1746-47. Frihetstidens utskottshandlingar. R 2890. RA.

⁵⁷Malmström, *Sveriges politiska historia*. 3 (2 uppl. 1897), s. 384 ff.; Åmark, *Sveriges statsfinanser 1719-1809* (1961), s. 549-551.

⁵⁸Differentieringen redan i bevillningsdeputationens odat. projekt, R 2890. RA.

tetts. Med hänvisning härtill begärde deputationen inför arbetet med den allmänna bevillningen uppgifter om dels vad envar av vid föregående riksdag beviljade avgifter inbragt, dels kronans antecipationer och skulder t o m 1751, och dels slutligen vad som erfordrades till statsbristens utfyllnad för varje år fram till nästa riksdag med specifikation av vad som föranledde dessa behov.

Bondeståndet hotade med skattestrejck. Det delgav de övriga stånden, att om den av bevillningsdeputationen önskade informationen inte kunde lämnas till allmän kännedom, så ville ståndet genom deputerade få tillträde till sekreta utskottet och där få samma upplysningar som de andra ståndens deputerade. Annars ansåg sig ståndet inte kunna ingå i någon bevillning.

I sekreta utskottet fann man uppgifterna om vad tidigare bevillningar inbringat oproblematiska, men banken fick inte nämnas när statsskulden berördes, och de underrättelser, som bondeståndet kunde lämnas, fick inte framstå som framtvingade. Sekreta utskottets svar till bevillningsdeputationen blev därför en allmänt hållen försäkran om att statsmedlen förvaltades väl, en rad exempel på hur såväl extraordinarie som ordinarie statsinkomster blivit mindre än förväntat på grund av undanflykter, underslev och olika friheter, som framför allt bondeståndet utverkat för sig, och slutligen en förtrolig summarisk uppskattning av statsbristen de närmast följande åren till 35 tunnor guld årligen.

I sitt förslag till ständerna kunde så bevillningsdeputationen hänvisa till sina obesvarade frågor. Den hade, anfördes det, i avvaktan på svar utarbetat ett bevillningsprojekt, som sträckte sig så långt som möjligt, i akt och mening att sedan moderera det med hänsyn till den begärda informationen om statsverkets tillstånd. I brist på denna information hade den väl kunnat innehålla med sitt projekt och också varit sinnad att så göra. Nu hade emellertid sekreta utskottet delgivit deputationen en del omständigheter, som inte blott gjort hittills gjorda bevillningar otillräckliga utan också skulle med vid denna riksdag beslutade tillökningar åstadkomma större utgifter än vad som med ordinarie statsmedel kunde bestridas. Det hade dessutom uppskattat statsbristen för de kommande åren till ett långt större belopp än vad deputationen kunnat föreställa sig. Oavsett ytterligare upplysningar såg sig deputationen därför nu ur stånd att "försvarligen, eller med

förmodad möjlighet av utbetalningen" föreslå en högre bevillning än vad dess uppgjorda projekt innehöll.⁵⁹

1747 års på all jord efter dess hemmantal vilande bränneribevillning kom med detta förslag att avskaffas. Den ersattes med dels med en mindre tillverkningsavgift, dels en allmän avgift för rätten att bruka brännvin, som skulle erläggas av alla män över 15 år. Bådadera infördes nu i den allmänna bevillningen. Det var avgiften för brännvinsförtäring, på deputationens förslag kallad endast "konsumtionsavgift", som kom att ersätta den fr o m nu upphävda tjänstefolksbevillningen. För allmogens söner och drängar över 15 år utgick den med 1 dsm. Med de övriga stående avgifterna - mantalspengarna, lön- och betalningsavgiften och slottsbyggnadshjälpen - inräknade blev resultatet nominellt oförändrade avgifter för en son eller dräng och en piga eller dotter sammantaget, fast med en omfördelning från kvinnor till män. Principiellt var förändringen ändå viktig: den innebar ett erkännande av att böndernas arbetskraft som sådan skulle gå fri från beskattning.

3.7. Skattekostnad och mantalsskrivning på lång och kort sikt

För tiden från 1713 till fram mot 1730 framträder inget samband mellan skattebörd och mantalsskrivning: antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk går då ner och upp igen oberoende av bevillningar. Det är tydligt att andra faktorer än den här registrerade skattebördan då har bestämt utvecklingen av antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk både i Skaraborgs och i andra län. Dit har kanske hört andra pålagor, främst nyrekryteringar av krigsfolk men också produktions- och inkomstbortfall.

Men dessförinnan är verkningarna av förändringar i skattekostnaden nog så påtagliga.

⁵⁹SU:s prot. 10/2 1752. Frihetstidens utskottshandlingar. R 2956. RA; SU:s prot.-utdrag 27/2 1752, Bev.-dep.:s mem. till ständens plena 2/4 1752, i: Bevillningsdeputationens koncept och handl. 1751-52. Frihetstidens utskottshandlingar. R 2980. RA.

Tab. 3.2. Procentuella förändringar i antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk i Skaraborgs läns fögderier, Skaraborgs län och Västmanlands län 1701-1714.

År	Vadsbo	Vartofta	Höjent.	Skara	Läckö	R-län	Västmanlands l
1702	-1,2	-1,1	0,8	2,0	1,8	0,2	-0,3
1703	-1,6	1,9	-3,4	10,8	1,8	1,4	0,8
1704	-4,3	-10,7	-4,0	-11,6	-4,5	-6,6	-2,3
1705	-10,1	-14,5	-3,9	-8,0	-13,2	-10,3	-2,4
1706	-10,1	-17,0	-9,4	-1,5	-0,2	-7,5	-2,3
1707	-6,0	-4,6	-0,6	-11,6	-3,8	-5,5	-1,7
1708	5,3	4,2	7,0	-9,8	6,1	3,2	-2,8
1709	-5,0	3,8	2,1	1,6	-4,3	-1,5	-4,9
1710	-13,2	-12,8	-5,9	-9,9	-17,1	-12,4	-17,2
1711	-5,1	-7,9	-8,0	-2,6	1,6	-4,2	0,8
1712	3,6	-13,2	-6,7	9,9	3,3	0,4	5,9
1713	24,7	20,3	35,9	46,6	22,3	29,1	6,1
1714	-8,6	-15,7	-13,9	-16,5	-12,8	-12,8	-1,0

Källor : "Mantalsskriven befolkning i Västmanlands län 1696-1735." Eli Heckschers saml. RA; Skaraborgs läns landskontor: Mantalsslängder. GLA.

Den fördubblade kontributionen år 1704 framstår i Skaraborgs län som en traumatisk erfarenhet. Dess sammantagna verkningar över ett antal år i följd är där mer omfattande än pestens 1710. Å andra sidan tycks det tillfälliga upphävandet av tjänstehjonskontributionen för år 1713 medföra en formlig eufori i mantalsskrivningen av barn och tjänstefolk det året. Men också här är skillnaden mellan länen påfallande. Mantalsskrivningen av barn och tjänstefolk i Västmanlands län är inte okänslig men avgjort mer motståndskraftig mot inflytelser av detta slag.

Frånvaron av allmän kontribution åren 1731-34 är märkbar i mantalsskrivningens alla tidsserier. Antalet mantalsskrivna i de av Heckscher undersökta områdena steg 1731-33 dubbelt så snabbt som 1727-31 - 2% resp. 1% i genomsnitt per år - och tillväxttakten sjönk de följande åren 1733-36 till 1,4%. På Gotland ökade samma tillväxt från 1,2% 1727-31 till 3,9% 1731-33 och återgick sedan till 0,3% 1733-36. I Skaraborgs län var motsvarade tillväxter 0,9, 6,0 och 1,8%. I Västmanlands län ökade tillväxten av mantalsskrivna barn och tjänstefolk från 1,5% 1727-31 till 4,1% 1731-33. I Skaraborgs län kan vi inte kolumnfördela de mantalsskrivna åren 1725-31. Men från 1724 till

1732 steg antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk med 2,8% i genomsnitt per år för att sedan det enda året 1732-33 öka med 11% - i Skara fögderi med 20% och i Läckö fögderi med 29%. Samma år växte antalet i inhyseskolumnen med 44%.

Tiden 1732-67 erbjuder ännu ett exempel på kortsiktigt samband av liknande karaktär i Skaraborgs län. Fr o m 1753 upphävs tjänstehjonsbevillningen, dock så att söner och drängar påförs en för flera kategorier gemensam bevillning om 1 dsm. För året 1752 utgick den särskilda begravnings- och kröningsgården. Lyftet i antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk från 1752 till 1753 är våldsamt. Ökningen uppgår till 2300 mot normalt ett par hundra övriga år 1750-55. Relativt ökar därmed länets mantalsskrivna barn och tjänstefolk med 17%, Vartofta och Skara fögderiers med 24% och Vilske härads med hela 73% på ett enda år. En konkurrerande eller samverkande orsak finns emellertid: användningen av husförhörslängder vid mantalsskrivningen.⁶⁰ En allmän bakgrund till den snabba tillväxten efter 1747 är naturligtvis också undantagandet av de egna barnen från tjänstehjonsstadgans begränsningar.

Söker man långsiktiga samband för den inflationspräglade tiden 1732-67, så är det till den reala skattekostnaden som antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk måste relateras. Till förändringar i den reala skattekostnaden reagerar då barn- och tjänstefolksantalet med elasticiteten 0,475. Men bestämningen är rätt svag ($r^2=0,39$) och sambandet ganska trivialt: den sammanlagda reala skatteintäkten av mantalsskrivna barn och tjänstefolk faller. När penningvärdeför-sämringen på allvar börjar urholka personskatternas realvärde - från 1750-talets mitt - så har emellertid den största ökningen av antalet mantalsskrivna redan ägt rum.

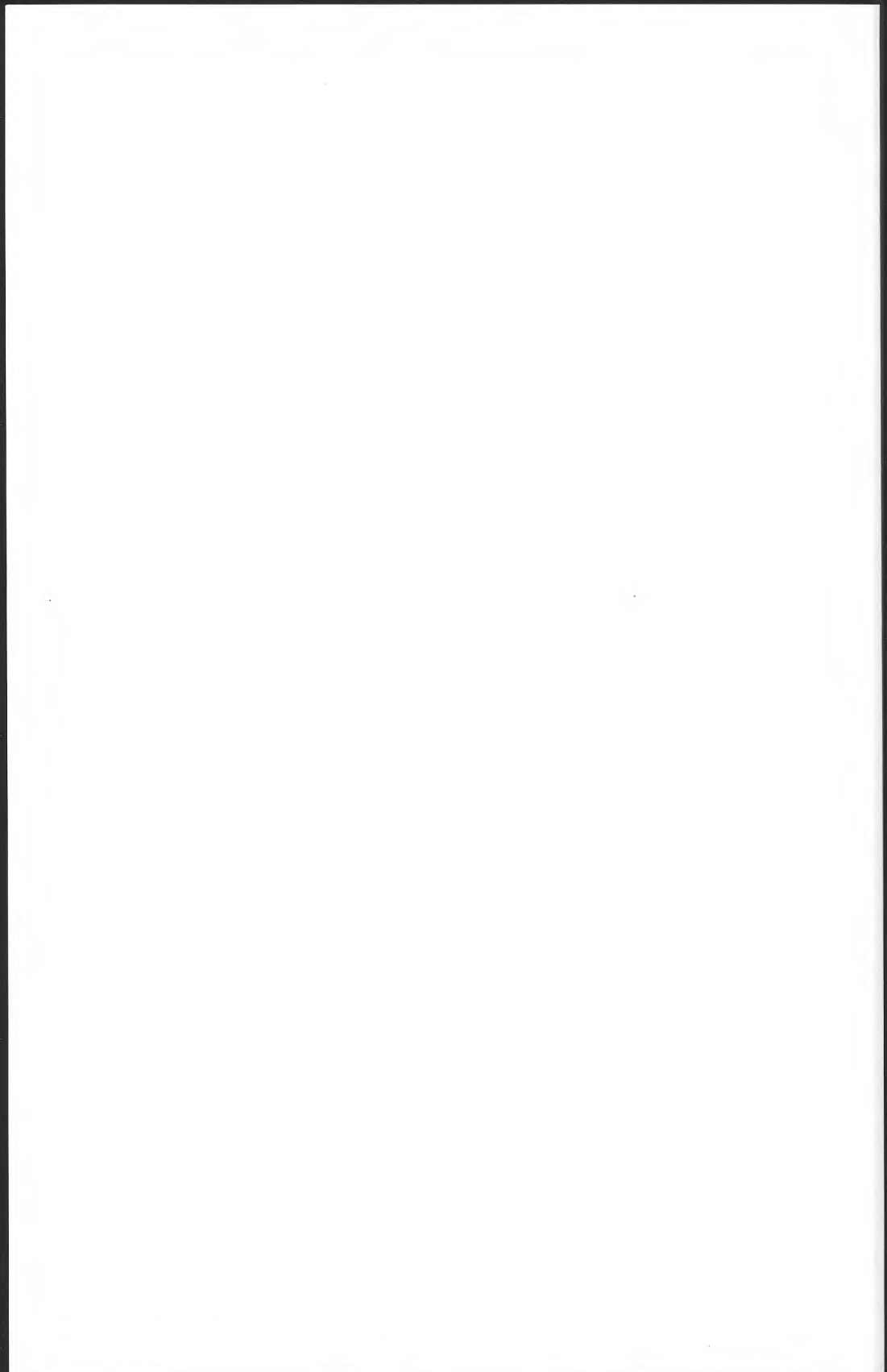
Det påtagliga resultatet är mantalsskrivningens känslighet för drastiska förändringar av skatteuttaget i pengar. Den är särskilt framträdande i Skaraborgs län.

Men resultatet kan formuleras mer generellt. Vi har tidigare sett hur utvecklingen av mantalsskrivna barn och tjänstehjon - och därmed hela den mantalsskrivna befolkningens utveckling - uppenbart påverkades av rekrytering och utskrivningar särskilt i det stora nordiska krigets slutskede. Till detta ska läggas verkningarna av den

---

⁶⁰Ovan, s. 37, n. 19.

allmänna tjänstehjonskontribution, som infördes fr o m 1699, och som också drabbade allmogens hemmavarande barn över 15 år. Vi har sett att antalet mantalsskrivna reagerar på denna kontribution och dess förändringar fram till mitten av 1710-talet, och det gäller sannolikt allmänt, även om känsligheten uppenbart varierar från län till län. Mycket talar också för att den starka tillväxten av mantalsskrivna barn och tjänstehjon i Skaraborgs län, dels i början på 1730-talet, dels åren 1745-55, då särskilt döttrar och pigor tillkom, åtminstone till en del bör tillskrivas utvecklingen av bevillningsbördan.

4 Mantalsskrivningsandelen

Hittills har undersökningen gett indirekta argument för att en växande del av den mantalspliktiga befolkningen i Skaraborgs län blev mantalsskriven under frihetstiden. Vi vänder oss nu direkt till frågan om mantalsskrivningsandelen.

För de två sista åren av undersökningsperioden, 1766 och 1767, infördes i mantalslängden också uppgifter om totalbefolkningen, som alltså implicerar utsagor om mantalsskrivningsandelen för samtliga jordebokspastorat. En prövning av dessa utsagor liksom en rekonstruktion av mantalsskrivningsandelen tidigare år förutsätter en jämförelse med kyrkobokföringsmaterialet. Den jämförelsen kan inte utan vidare göras på länsnivå. Skaraborgs län utom städer hade enligt mantalslängderna 1766-67 en befolkning som med drygt 5% överskred länets befolkning inklusive städerna 1766 enligt tabellverket.⁶¹ Skillnaden måste bero på olika administrativa avgränsningar av länet. En jämförelse måste därför göras på pastoratsnivå och då begränsas till i kyrkligt och jordeboks- hänseende jämförbara pastorat med bevarade befolkningsstatistiska tabeller för den äldsta tabellverkstiden. Om man kan förutsätta att tidsserierna för länets befolkning och mantalsskrivna var för sig är konsistent uppbyggda, skulle det för mantalsskrivningsandelens utveckling över tid på länsnivå i princip räcka med att kunna fastställa den verkliga andelen vid *en* tidpunkt.

4.1. Mantalsskrivna och befolkning i mantalslängderna för 1766 och 1767

Vi börjar med mantalsskrivningsandelen 1766 och 1767 enligt mantalslängderna. Tab. 4.1 redovisar den för härader (häradsdelar), fögderier och länet, tillsammans med medelvärden och spridning för de hundra jordebokspastoraten.

---

⁶¹Mantalslängderna utom städer, total befolkning 1766 och 1767: 118 326 respektive 118 360. Länets befolkning 1766 inkl. städer: 111 776. *Historisk statistik för Sverige. I. Befolkning 1720-1967* (2 uppl. 1969), tab. 5, s. 49.

Tab 4.1. Mantalsskrivna i procent av total befolkning i Skaraborgs län, fögderier och härader enligt mantalslängderna 1766 och 1767.

	1766	1767
Vadsbo 3-sädesbygd	49,2	50,2
Vadsbo 2 sädesbygd	50,5	50,7
Vadsbo skogsbygd	46,1	47,0
Vartofta falbygd	49,0	49,4
Vartofta skogsbygd	45,9	46,5
Frökind	49,9	51,0
Kåkind	51,1	50,9
Valle	54,6	52,3
Gudhem	55,0	54,4
Kinne	51,1	50,8
Skåning	54,8	54,2
Laske	54,8	54,9
Vilske	54,4	52,7
Barne	47,4	48,1
Viste	48,9	48,4
Åse	54,8	55,3
Kålland	51,6	52,2
Kinnefjärding	53,7	53,3
Vadsbo fögderi	48,5	49,2
Vartofta fögderi	47,6	48,1
Höjentorps fögderi	53,0	52,4
Skara fögderi	53,7	53,0
Läckö fögderi	51,3	51,6
Skaraborgs län utom städer	50,7	50,8
Medelvärde 100 pastorat	51,2	51,2
Var.-koef. 100 pastorat	0,0783	0,0712

Källor: Mantalslängder. Skaraborgs läns landskontor. GLA.

I genomsnitt skulle alltså 51% av befolkningen ha mantalsskrivits dessa år. Men andelen varierade. Dels beroende på mantalskommisarie: den enes distrikt med 45 jordebokspastorat i Vadsbo och Vartofta fögderier samt Barne och Viste härader, uppvisade i regel lägre andelar med båda åren ett pastoratsmedeltal om 49% mot 53% för den andres 55 pastorat i Höjentorps och Skara samt resterande Läckö fögderier. Inom båda distrikten är den också avgjort lägre i skogs-

än på slättbygd. Lägst var andelen mantalsskrivna i Fröjareds pastorat i Vartofta med bara 38% 1766, högst i Broddetorps pastorat i Gudhem 1766 och i Saleby pastorat i Skåning 1767, båda med något över 60%.

Mantalslängderna skiljer också mellan å ena sidan dem som befriats av åldersskäl - barn under 15 och gamla över 63 år - och å andra sidan dem som befriats av andra skäl. Begreppen var möjligen delvis överlappande. Hur som helst var konsistensen mellan uppgifterna 1766 och 1767 dålig i distriktet med lägre mantalsskrivningsandel. Här omfördelades i genomsnitt ca 10% av pastoratens befolkning från befrielse av åldersskäl till befrielse av andra orsaker, så att andelen befriade av åldersskäl sjönk från 49% 1766 till 39% 1767. Den andre mantalskommisarien redovisade däremot en både stabil och i sig rimlig andel av befolkningen under 15 och över 63 år - 42,5% 1766 och 43,1% 1767 - medan 4% redovisades som befriade av andra skäl.

På enbart inre kriterier kan mantalslängdernas folkmängdsuppgifter naturligtvis inte värderas. Registreringen av de befriade skulle också försämrats avsevärt under de följande decennierna.

4.2. *Kyrkobokföringsmaterialet*

Vi vänder oss så till kyrkobokföringsmaterialet. Skaraborgs län hade 259 socknar fördelade på 90 pastorat. Tabeller för den tidiga perioden 1749-66 finns bevarade för 163 socknar. Vad vi behöver är emellertid tabeller för socknar som tillsammans bildar hela pastorat. Flera exempel finns på att prästerna mellan folkbokföringsåren gjorde avsevärda omfördelningar av sina pastorats befolkningar mellan de ingående sockentabellerna.⁶² 118 socknar med bevarat material bygger upp hela pastorat, 41 till antalet. För dem har genomgått folk-

⁶²I Örslösa pastorat (Kållands härad) steg befolkningen från 1498 invånare år 1760 över 1548 år 1763 till 1581 år 1766. Men det mellanliggande året 1763 omfördelades ca 12% av pastoratets befolkning från Örslösa socken till de övriga socknarna Söne, Välan och Gillsta. Örslösa s:n, som var klart störst år 1760, förlorade från 1760 till 1763 164 invånare, medan Söne växte med 83 invånare (och blev störst) och Gillsta med 114. År 1766 hade 1760 års fördelning återställts. - Från 1763 till 1766 omfördes ca 220 invånare (ca 14% av pastoratets) från Bällefors och Ekeskogs socknar till Beatebergs s:n i Bällefors pastorat (Vadsbo).

bokföringens Tabell III med dess uppgifter om dels hela befolkningen och dels befolkningen under 15 och över 60 års ålder för tillgängliga år 1749-1766.⁶³ 3 pastorat med 8 socknar har fått lämnas därhän på grund av bristande överensstämmelse mellan kyrkligt och jordebokspastorat.⁶⁴ Ytterligare 3 pastorat med 11 socknar bortfaller därför att uppgift saknas för 1766. För jämförelse med mantalslängderna 1766-67 återstår då 35 kyrkliga pastorat med 99 socknar, varav ett pastorat uppdelats på två ingående jordeboksdelar i olika härad, alltså 36 "pastorat".⁶⁵

För jämförelser bakåt i tiden från 1766 måste pastoratsurvalet krympas ytterligare. 30 pastorat med 80 socknar medger jämförelser för fem folkbokföringsår 1751-1766, alla utom 1754. Med 27 pastorat och 73 socknar tillförs åren 1750 och 1754. Med 22 pastorat och 57 socknar tillförs också tabellverkets första år 1749.⁶⁶

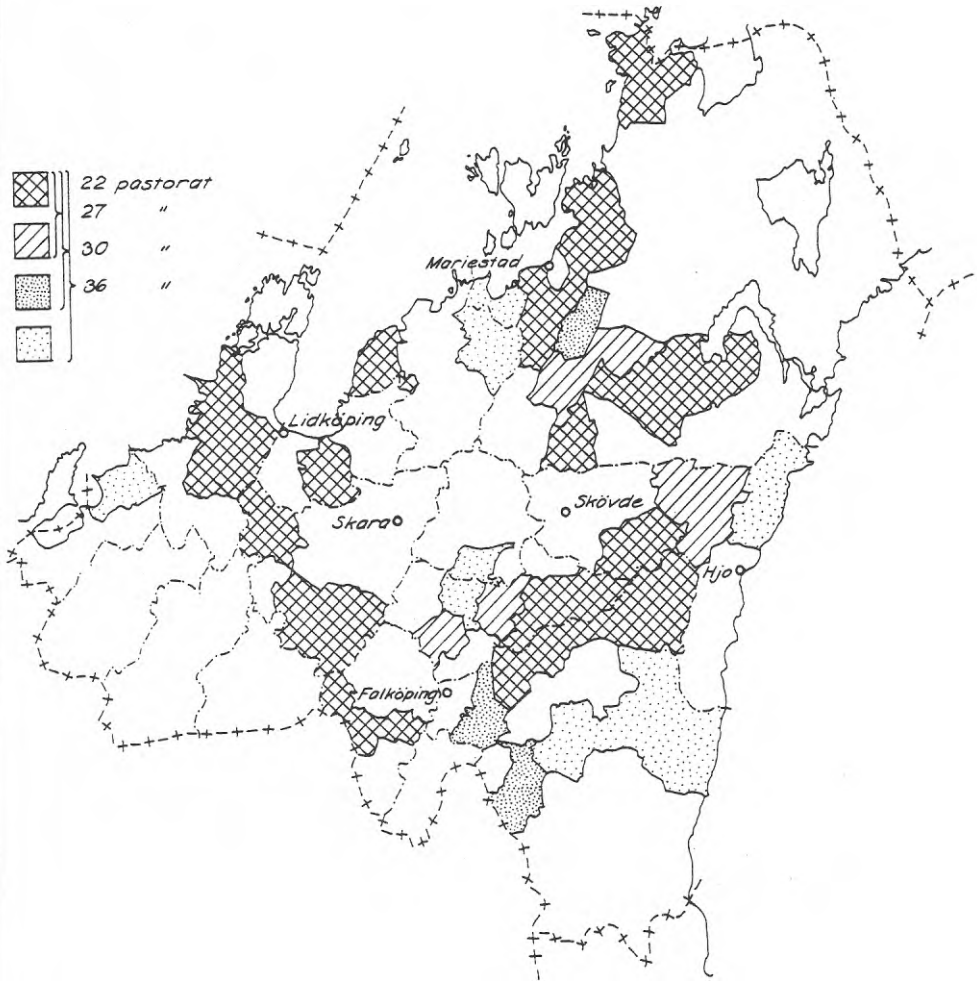
⁶³Genomgående har använts ålderspyramiden i tabell III. Den summariska uppgiften om barn under 15 år längre ner avviker ofta från pyramidens, ibland på grund av uppenbar felräkning.

⁶⁴På grundval av uppgifter i M. Höjer, *Konungariket Sverige: en topografisk-statistisk beskrifning . II.2* (Sthlm 1881).

⁶⁵Pastoraten är i *Vadsbo tresädesbygd*: Horn, Ullervad, Leksberg, Hassle, Bällefors; i *Vadsbo tvåsädesbygd*: Odensåker, Ekby, Hjälstad, Flistad; i *Vadsbo skogsbygd* Amnehärad (utan Råda socken i Värmland); i *Vartofta falbygd*: Slöta, Åsle, Valstad, Varv, Yllestad; i *Vartofta skogsbygd*: Fröjared, Daretorp; i *Kåkindes härad*: häradsdelen av Varola (socknarna Varola och Vårsås), Kyrkefalla, Grebäck; i *Gudhems härad*: Gudhem, Broddetorp (med Bolums s:n i Valle härad); Stenstorp, Dala, häradsdelen av Varola (socknarna Ljunghem och Edåsa); i *Kinne härad*: Medelplana, Österplana, Björsäter (med Björsäters s:n i Vadsbo härad och Lugnås och Bredsäters socknar i Kinne härad); i *Skånings härad*: Saleby, Vånga; i *Vilske härad*: Floby; i *Åse härad*: Tun; i *Kållands härad*: Örslösa, Råda, Rackeby; i *Kinnefjärdings härad*: Säva. Helt orepresenterade är Frökinds, Laske, Barne och Viste härad.

⁶⁶Det finns naturligtvis fler alternativ. Prioriteringen har varit att få med minst hälften av åren, däribland både ett av de första tre åren och 1766. I urvalet med 30 pastorat bortfaller i *Vartofta härad* Valstad och Daretorp, i *Kåkindes härad* Grebäck, i *Gudhems härad* Broddetorp, i *Kinne härad* Björsäter och i *Åse härad* Tun, så att nu också Valle och Åse härad blir orepresenterade. I urvalet med 27 pastorat bortfaller därutöver i *Vadsbo härad* Ekby, och i *Vartofta härad* Slöta och Yllestad. I urvalet med 22 pastorat bortfaller ytterligare i *Vadsbo härad* Odensåker och Hjälstad, i *Kåkindes härad* Kyrkefalla och i *Gudhems härad* Gudhem och Stenstorp.

Karta 2 Urval av 22, 27, 30 och 36 pastorat i Skaraborgs län (not 65 och 66).

4.3. Mantalsskrivna och kyrkobokförd befolkning 1766

I tab. 4.2 utnyttjas de fyra pastoratsurvalen för en jämförelse mellan mantalsskrivning och kyrkobokföring. Jämförelsen avser utgången av år 1766, då kyrkobokföringens tabell III för det året upprättades. Eftersom mantalsskrivningen för ett år genomfördes i slutet av föregående år, görs jämförelsen med 1767 års mantalslängd. I kyrkobokföringsmaterialet relateras befolkningen mellan 15 och 60 år till totalbefolkningen. Totalbefolkningen i mantalslängd relateras till den i kyrkobokföringen. Antalet mantalsskrivna relateras till först mantalslängdens, sedan kyrkobokföringens befolkning. Den sista kolumnen är förstås definitionsmässigt produkten av de två föregående.

Andelen mellan 15 och 60 år i länet år 1766 ligger för de olika urvalen stabilt kring 56% med en standardavvikelse på ca 2,8 procentenheter. Ett tillägg för befolkningen mellan 60 och 63 år kan skattas till 2 procentenheter. Den enbart ur ålderssynpunkt mantalspliktiga befolkningens andel skulle då ligga kring 58%.

Mantalsskrivningens totalbefolkning rör sig i de olika urvalen kring 97% av den kyrkobokförda befolkningen med en standardavvikelse på ca 4,8 procentenheter. Den överstiger den kyrkobokförda i en fjärdedel eller något mer av pastoraten.

Mantalsskrivningsandelen enligt mantalslängdens befolkningsuppgift visar samma regionala mönster i urvalen som i hela längden (tab. 4.1) I det största urvalet har 17 pastorat i Vadsbo och Vartofta fögderiers mantalskommisariet distrikt ett pastoratsgenomsnitt på knappt 50% mot 53% i det andra distriktets 19 pastorat. Skogsbygds-pastorat har uppenbarligen lägre värden, och skogsbygdens underrepresentation i urvalen förklarar att värdena för Vadsbo och för länet ligger något högre i kol 3 av tab. 4.2 än i kol. 2 av tab. 4.1. Spridningen i urvalens mantalsskrivningsandel ligger på samma nivå som i tab. 4.1 och därmed väsentligt högre än i kyrkobokföringens åldersfördelningar och i relationerna mellan totalbefolkningarna i mantalslängd och kyrkobokföring.

Tab.4.2. Andelar befolkning 15-60 år, befolkning i mantalslängd i förhållande till kyrkobokförd befolkning, samt mantalsskrivna i förhållande till befolkning i mantalslängd respektive i sockentabeller, i olika urval av pastorat i Skaraborgs län i slutet av år 1766. Procent.

	Bef.15-60K/ Bef.K	Bef.M/ Bef.K	Mantal/ Bef.M	Mantal/ Bef.K
Vadsbo 10 past.	57,1	96,9	51,0	49,4
Vadsbo 9 past.	56,7	97,5	50,8	49,6
Vadsbo 7 past.	56,6	97,3	50,4	49,0
Vartofta 7 past.	54,5	98,3	47,5	46,8
Vartofta 5 past.	54,9	99,1	47,1	46,7
Vartofta 3 past.	54,3	99,3	44,4	44,1
Höjentorp 8 past.	56,8	94,5	52,5	49,6
Höjentorp 6 past.	56,2	95,0	52,6	50,0
Höjentorp 3 past.	56,4	95,7	51,6	49,4
Skara 6 past.	54,8	96,8	54,8	53,1
Skara 5 past.	54,5	95,8	55,3	53,0
Läckö 5 past.	57,4	98,7	53,3	52,6
Läckö 4 past.	57,0	98,1	53,4	52,4
Skaraborgs län 36 past.	56,2	96,9	51,6	49,9
Medelv. för pastoraten	56,4	97,1	51,6	50,0
Var.-koef.	0,0538	0,0473	0,0737	0,0783
Skaraborgs län 30 past.	56,1	96,9	51,6	50,0
Medelv. för pastoraten	56,4	97,1	51,6	50,1
Var.-koef.	0,0523	0,0494	0,0733	0,0786
Skaraborgs län 27 past.	55,9	97,0	51,6	50,0
Medelv. för pastoraten	56,2	97,2	51,5	50,1
Var.-koef.	0,0493	0,0476	0,0771	0,0815
Skaraborgs län 22 past.	55,8	97,2	51,2	49,8
Medelv. för pastoraten	56,1	97,5	51,1	49,8
Var.-koef.	0,0487	0,0463	0,0812	0,0854

Anm 1. 36 pastorat = Vadsbo 10 + Vartofta 7 + Höjentorp 8 + Skara 6 + Läckö 5

30 pastorat = Vadsbo 10 + Vartofta 5 + Höjentorp 6 + Skara 5 + Läckö 4

27 pastorat = Vadsbo 9 + Vartofta 3 + Höjentorp 6 + Skara 5 + Läckö 4

22 pastorat = Vadsbo 7 + Vartofta 3 + Höjentorp 3 + Skara 5 + Läckö 4

Jfr. not 65 och 66!

Anm. 2. Mantalsskrivna efter 1767 års mantalslängd.

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Mantalslängder. - Resp. kyrkoarkiv: Befolkningsstatistiska tabeller. GLA.

Eftersom den kyrkobokförda befolkningen i allmänhet är 3% större blir dess mantalsskrivningsandel halvannan procentenhet lägre. I ur-

valen blev 50% av den kyrkobokförda befolkningen mantalsskriven. Med hänsyn till skogsbygdens större vikt i länet är en rimlig skattning att något mellan 49 och 50% av länets befolkning enligt kyrkobokföringen blev mantalsskriven för år 1767.⁶⁷ Om den av åldersskäl mantalspliktiga befolkningen uppgick till 58%, och om vidare mantalskommisarierna i Höjentorp, Skara och Läckö riktigt skattade övriga med rätt till befrielse till 4%, så mantalsskrevs för år 1767 knappt 92% av dem som borde ha mantalsskrivits.

Hur pass oberoende var kyrkobokföringens och mantalsskrivningens befolkningsuppgifter av varann? Mantalsskrivningen för 1766 kunde inte använda resultatet av kyrkobokföringen 1766 men väl det av kyrkobokföringen 1763. En prövning av korrelationerna mellan kyrkobokföringen 1763 och 1766 samt mantalsskrivningen 1766 och 1767 ger följande resultat för 36 pastorat:

	kyrk63	kyrk66	mtl66	mtl67
kyrk63	1,000			
kyrk66	0,996	1,000		
mtl66	0,988	0,989	1,000	
mtl67	0,992	0,993	0,997	1,000

Korrelationssambanden är starkast inom vardera administrationen. Folkmängdsuppgifterna i 1767 års mantalslängd har ett starkare samband med *båda* prästräkningarnas än uppgifterna i 1766 års mantalslängd. Men 1767 års mantalslängd upprättades också vid ungefär samma tidpunkt som 1766 års kyrkotabeller. Förändringarna i uppgifterna om totalbefolkningen från 1766 till 1767 års mantalskrivning rör sig i 21 av de 36 pastoraten i riktning mot 1766 års kyrkobokförings uppgifter. Ingenting talar mot att det är ett gemensamt verklighetsunderlag som tvingar uppgifterna i 1766 års sockentabeller och 1767 års mantalslängd närmre varann.

Därmed är det naturligtvis inte sagt att kyrkobokföringen ger oss någon säker kunskap. Konsistorierna själva hade år 1753 framhållit såväl kyrkoböckernas som husförhålls- och kommunionlängdernas otillräcklighet som källor för befolkningen. Man framhävde därvid

⁶⁷Gotland erbjuder en jämförelse. Här var mantalsskrivningsandelen 1766 (1767 års mtlslängd) högre både enligt mantalslängdens totalbefolkning - som här var större - och enligt kyrkobokföringen: 53,7 resp. 54,8%. H. Rosman, "Gotlands folkvärd under 1700-talet." *Gotländskt arkiv V* (1933), s. 25.

flyttningar och tillfälliga arbeten som osäkerhetsmoment men också avsiktligt undanhållande, som förmodades bli än värre, när nu husförhörlängderna fick komma till användning vid mantalsskrivningarna.⁶⁸ Det låg intressen bakom dessa synpunkter men säkert också realiteter.

4.4. Mantalsskrivningsandelens utveckling

Vi arbetar oss nu bakåt i tiden från 1766 och börjar med en överslagsberäkning för länet. I hela Skaraborgs län steg befolkningen enligt befolkningsstatistiken i genomsnitt med 0,8% årligen från 1749 till 1766. Mellan mantalsskrivningarna 1750 och 1767 steg antalet mantalsskrivna på länets landsbygd dubbelt så snabbt, med 1,6% i årligt genomsnitt. Tillväxten var naturligtvis inte likformig: Höjentorp låg vid genomsnittet, Vadsbo vid 1,5, Skara och Läckö vid 1,7 och Vartofta nära 1,8% per år. Om mantalsskrivningsandelen för länets landsbygd vid årsskiftet 1766-67 låg vid 50%, så borde den med dessa tillväxter ha varit 43,5% 17 år tidigare. Om vi - alltjämt med stöd av den *relativa* utvecklingen av hela länets befolkning respektive landsbygdens mantalsskrivna och med förutsättningen om en mantalsskrivningsandel om 50% folkbokföringsåret 1766 - rekonstruerar mantalsskrivningsandelens utveckling på landsbygden 1749-1766, skulle utvecklingen se ut så här:⁶⁹

1749	1751	1754	1757	1760	1763	1766
43,5	44,1	47,1	46,1	44,7	45,5	50,0

Direkta beräkningar av mantalsskrivningsandelen för alla eller flertalet folkbokföringsår kan göras för de urval av pastorat, där beva-

⁶⁸Konsistoriet i Skara till K. Maj:t 10/11 1752. Konsistoriet i Växjö till K. Maj:t 11/5 1753. Konsistoriernas skrivelser till K. Maj:t. RA. Jfr också S. A. Nilsson, "Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal", i: Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle* (1990), s. 75 f., som av samma skäl finner jämförelser mellan mantalslängder och kyrkobokföring diskutabla.

⁶⁹1750 har utelämnats på grund av den relativt sett orimliga befolknings-siffran för detta år. *Historisk statistik för Sverige. I. Befolkning 1720-1967* (2 uppl. 1969), tab. 5, s. 49. - Rekonstruktionen avser förstås mantalsskrivnings-åren 1750-67.

rade sockentabeller och administrativ indelning medger jämförbara befolkningstal. Tab. 4.3 redovisar andelarna för hela urvalen och för de största fögderidelarna. Tabellens aggregerade andelar för urvalen kompletteras på länsnivå med pastoratsmedeltal och spridningsmått.

Tab. 4.3. Mantalsskrivningsandelar av den kyrkobokförda befolkningen i olika urval av pastorat i Skaraborgs län folkbokföringsåren 1749-1766. Läns- och fögderivis. Procent.

	1749	1750	1751	1754	1757	1760	1763	1766
Länet, 22 pastorat	43,2	42,9	43,2	46,4	44,7	44,8	46,6	49,8
Pastoratsmedelv.	43,1	42,9	43,0	46,4	44,9	44,8	46,7	49,8
Var.-koef.	0,1103	0,1095	0,0993	0,097	0,1107	0,1055	0,1145	0,0854
Länet, 27 pastorat		43,6	43,7	47,0	45,6	45,3	47,1	50,0
Pastoratsmedelv.		43,9	43,9	47,2	46,0	45,5	47,3	50,1
Var.-koef.		0,1206	0,1143	0,1065	0,1193	0,109	0,1092	0,0815
Länet, 30 pastorat			44,1		45,9	45,2	46,9	50,0
Pastoratsmedelv.			44,4		46,4	45,4	47,1	50,1
Var.-koef.			0,1157		0,1157	0,1046	0,1051	0,0786
Vadsbo fögd., 10 p.		44,0	45,9	44,8	45,7	46,0	49,4	
Vartofta fögd., 5 p.		40,6	44,3		43,3	40,1	41,1	46,7
Höjent. fögd., 6 p.		44,7	44,2	50,2	48,8	47,2	49,0	50,0
Skara fögd., 5 p.	45,4	45,7	44,1	49,1	46,1	46,9	50,5	53,0
Läckö fögd., 4 p.	43,0	43,9	44,0	47,8	48,4	46,2	49,6	52,4

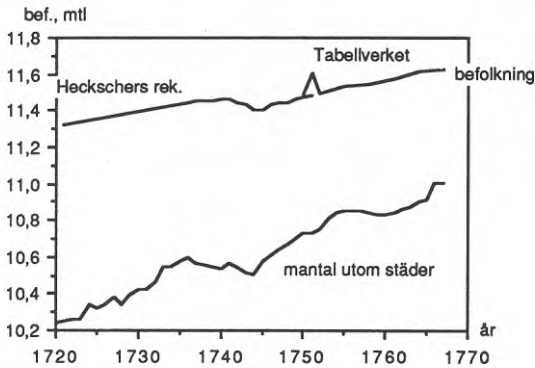
Anm. Andelarna beräknade på grundval av antal mantalsskrivna för åren 1750-1767.

Källor: Skaraborgs läns landskontor: Mantalsslängder. - Resp. kyrkoarkiv: Befolkningsstatistiska tabeller. GLA.

Urvalens direkt beräknade andelar ligger bortsett från år 1763 mycket nära de för länet rekonstruerade. Det beror på att tillväxtakterna i både befolkning och antal mantalsskrivna för hela urvalen också ansluter väl till dem vi använt för länet: 0,8 resp. 1,6 - 1,7% i årliga genomsnitt. Delar av rangordningen fögderierna emellan i vad gäller tillväxten av de mantalsskrivna 1750-67 återkommer i urvalen: också här ligger Vadsbo under, Skara och Vartofta över genomsnittet, medan Läckö och Höjentorp bytt plats. Befolkningsstillväxten var

lägst i Läcköpastoraten och därefter i Vadsbopastoraten, medan pastoraten i Höjentorp, Skara och Vartofta också här låg över genomsnittet. En särskilt kraftig höjning av mantalsskrivningsandelen berodde i Skarapastoraten på ovanligt stark tillväxt av antalet mantalsskrivna, i Läcköpastoraten på förhållandevis låg befolkningstillväxt.⁷⁰

Diagram 14. Skaraborgs läns befolkning enligt Heckscher och tabellverket samt mantalsskrivna i länet utom städer 1720-1767. Naturliga logaritmer.

Vågrörelsen i andelens utveckling, som framträder både på läns- och fögderinivå, följer konjunkturerna i mantalsskrivningen. Framför allt präglas den av de båda sprången uppåt mellan skrivningarna för 1752 och 1753 respektive för 1765 och 1766. Den mindre spridningen kring de höga pastoratsmedelvärdena 1754 och 1766 är värd att notera. Den bör vara följden av att dessa då närmade sig taket för mantalsskrivningen.

Bedömningen av mantalsskrivningens effektivitet bör också för 1749 ta hänsyn till andelen produktiv, av åldersskäl mantalsskrivbar befolkning. Andelen befolkning mellan 15 och 60 år var enligt sockentabellerna 56% år 1766 men åren dessförinnan genomgående lägre: runt 55,5% åren 1749-57 och endast 54% 1760, vilket förefaller rimligt med hänsyn till tillflödet av barn från den Sundtska vågen på 1750-

⁷⁰På Gotland var mantalsskrivningsandelen 1751 (1752 års mtlslängd) 49,8%. Rosman, a. a., s. 25

talet.⁷¹ Å andra sidan är kanske också vår mantalsskrivningsandel 1749 något för hög på grund av skogsbygdens underrepresentation i urvalen. Vi relaterar därför en mantalsskrivningsandel om säg 43% till en genomsnittlig andel mantalsskrivbara om 53-54% - återigen andelen befolkning mellan 15 och 63 år minskad med 4 procentenheter för dem som av andra legala skäl borde fritas - och får då att man år 1749 (för år 1750) mantalsskrev 80-81% av dem som borde ha mantalsskrivits.

För tiden före tabellverket är vi hänvisade helt till överslagsberäkningar utifrån tillväxttakter för länets totalbefolkning - här enligt Heckschers rekonstruktion - respektive för den mantalsskrivna befolkningen. De leder till mantalsskrivningsandelar om 39% år 1735 (mantalsskrivna för år 1736) och 31,5% år 1720 (för år 1721).⁷² Med samma andel mantalspliktiga skulle då 58% av dem ha mantalsskrivits år 1720, 72-73% år 1735, 80-81% år 1749 och 92% år 1766.

---

⁷¹Det är i urvalen andelen under 15 år som är stigande från 34% 1749-50 över 35% 1757 till 37% 1760 för att sedan falla till 36% 1763 och 1766. Andelen över 60 år faller kontinuerligt från 10,5 till 8%, även antalet minskar. Jfr G. Utterström, "Some population problems in pre-industrial Sweden". *The Scandinavian economic history review* (1954).

⁷²Förutsättningarna är en mantalsskrivningsandel 1749 om 43,5% och årliga genomsnittliga tillväxttakter om 1735-49 0,18 och 0,84% samt 1720-35 0,8 och 2,3% för befolkning respektive mantalsskrivna (dvs mantalsskrivna 1736-50 och 1721-36). Ang. befolkningen: Heckscher, "Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till Tabellverkets början (1720-1750)", i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (1936), s. 276 f. Utvecklingen 1720-35 är här interpolerad.

5 Undandolt mantal

Instruktionen för mantalskommissarierna av år 1693 förutskickade att en del mantal ofta blev undangömt eller inte angivet. Mantalskommissarierna ålades därför att vid varje mantalsskrivning undersöka om sådant underslev passerat antingen vid tidigare års eller vid den aktuella skrivningen. Den som "sig motvilligtvis undandolt" skulle böta 20 dsm. Samma bot påfördes dem som "vid skrivningen hade bort giva därom upplysning och underrättelse, men det vetandes och viljandes förteगत". Av de förstnämnda skulle landshövdingen omedelbart låta utkräva böterna på grundval av mantalskommissariens av kyrkoherde och häradsfogde undertecknade specifikation. De senares böter skulle däremot anstå till närmare laga undersökning vid nästa ting.⁷³

Det förutsattes inte att barn och tjänstefolk skulle ange sig själva till mantalsskrivning. Ansvar för redovisningen av dem åvilade deras föräldrar och husbönder. Böter av dessa kunde emellertid, efter instruktionens ordalydelse, inte utkrävas annat än efter laga rannsakning och dom vid tinget. Det innebär att den vanligaste formen av undandolt mantal i regel blev föremål för rättslig prövning vid tingen. Prövningen kan studeras i häradsrätternas domböcker.

Bötesbeloppet för undandolt mantal var avsevärt: 20 dsm. Det tillföll närmaste hospital. Från 1734 skulle hälften av böterna tillfalla angivaren, samtidigt som bötesbeloppet för husbönder nedsattes till 10 dsm.⁷⁴

När kan man särskilt förvänta sig att finna sådana rättegångar? Vi har sett att antalet mantalsskrivna av den mest rörliga kategorin, alltså barn och tjänstefolk, vissa år ökar exceptionellt. Många nya kommer till. Inte sällan förstärks denna ökning i kolumnsummorna av att man detta år utkräver mantalspengar av några nytillkomna inte bara för det berörda året utan också för något eller några tidigare år, vilket anges i själva längden. Man kan alltså både vänta sig och belägga att exceptionella tillskott i antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk normalt gick samman med flera iakttagelser av undandolt mantal, som alltså borde resultera i åtal av husbönder eller föräldrar vid tingsrätterna. Mantalsskrivningen för ett år ägde rum på hösten innan årets början. Häradsting under eller omedelbart efter sådana

⁷³Mantalskommissarieinstruktionen 1693 § 10, i: Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 277.

⁷⁴Kamm.-koll. till lhdgarna 22/3 1734. Gbgs o. Bohus läns landskansli: D 1:24, fol 213. GLA. Jfr Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 95.

år, då antalet mantalsskrivna gör språng uppåt, bör alltså vara givande på rannsakingar rörande undandolt mantal.

Följande undersökning eftersträvar varken fullständighet eller representativitet. Syftet har varit att med minsta möjliga arbetsinsats få fram ett stort antal fall. Varje sådant bör ge exempel på dels på vilka grunder tingsrätterna utdömde böter respektive frikände, dels vilka argument som de åtalade kunde anföra till försvar för att barn och tjänstefolk över 15 år inte angivits till mantalsskrivning. Därutöver händer det att något ljus också faller över vissa sidor av det äldre agrara tjänstesamhällets arbetsvillkor. I Gösta Lexts studie över mantalsskrivningen förevidades framför allt den bohusländske landsfiskalen Peter Warlunds aktiviteter för att med hjälp av husförhörslängd uppsåra och sedan vid tingsrätterna lagsöka för undandolt mantal i Bohuslän vid 1700-talets mitt. De erbjuder det enda tillgängliga jämförelsematerialet i litteraturen.⁷⁵

5.1. Rannsakingar från 1730-tal och 1750-tal

Nerslag har för 1730-talet gjorts i Åse och Kåkinds häraders samt i Hova tingslag av Vadsbo härad. Sammanlagt 58 åtal har observerats och följts i domböckerna till vad som bedömts som deras sannolika avgörande. Fördelningen är ojämn i både tid och rum. Den stora fångsten gjordes i Vadsbo Hova, där det vid ett enda ting väcktes inte mindre än 33 åtal för undandolt mantal. Kåkinds häradsrätt gav från åren 1736-38 20 åtal och Åse häradsrätts hösteting 1733 gav 5. Tab. 5.1 sammanfattar åtalskategorier och utfall.

Åtalen för undandolt mantal gällde i här undersökta fall till 96% barn och tjänstefolk, till 81% döttrar och pigor och till 48% döttrar. De två åtalen mot överåriga grundades på påstått innehav av bruk. Det ena avvisades mycket eftertryckligt. Inget tyder på att det andra fick större framgång.⁷⁶

⁷⁵Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 221-233.

⁷⁶Kåkind db HT 1736 §15, VT 1737 §17:3,4.

Tab.5.1. Undersökta åtal för undandolt mantal i Vadsbo, Hova tingslag, samt Kåkind och Åse häradar på 1730-talet.

Undandolda:	söner	drängar	döttrar	pigor	myndiga	S:a
Utgång:						
Okänd			2	2	1	5
Åtal avvisat		3	5	5	1	14
den ansvarige död			1			1
Laga ålder ej avgjort:						
bevis för 15 år saknas			5	3		8
uppvisad men ej skriv.			1	1		2
sjukdom o./el. handikapp	1		2	1		4
skolgång	1					1
Laga ålder uppnådd:						
uppvisad men ej skriv.	1			2		3
sjukdom o./el. handikapp	3		4	3		10
beed. okunnighet (böter)			4			4
Bötfällda			4	2		6
Summa	6	3	28	19	2	58

Anm.1: Söner och döttrar inkluderar styvbarn. Till döttrar har även förts två fall av systrar.

Anm. 2: Beedigad okunnighet om döttrars ålder har befriat från böter men ej från avgifter för relevanta år.

Anm. 3: Fall av kombination av "uppvisad men ej skriven" och "sjukdom o./el. handikapp" har förts till förstnämnda kategori.

Källor: Vadsbo Hova db VT1736 §36, ST1736 §§14, 28, HT1736 §17; Kåkind db HT1736 §§14, 15, 40, 42, 59, VT1737 §§17, 26, 55, VT1738 §§5, 41, 47; Åse db HT1733 §12. GLA.

Åtalade för att ha undandolt barn och tjänstefolk från mantalsskrivning blev föräldrar, förmyndare och husbönder. Åtalen gällde klart angivna år. Bland åtal med känd utgång avskiljer tab. 5.1 först de fall, där åtalen entydigt kunde avvisas som oberättigade, i den meningen att den förment undandolda antingen faktiskt blivit mantalsskriven (där eller någon annanstans) eller inte behövt anmälas till mantalsskrivning av den åtalade. Hit har alltså förts de fall där det kunde beläggas att vederbörande inte hade uppnått "laga ålder", dvs

fyllt 15 år, när mantalsskrivningen ägde rum.⁷⁷ Hit har också förts de fall, där vederbörande vid skrivningstidpunkten bevisligen inte varit i tjänst eller "i bröd" hos den åtalade.⁷⁸ Det kan här inte uteslutas att åtalet fördes vidare mot någon annan. Men vi vet inte vid vilken härradsrätt vi ska söka.

Det handlade ju i hög grad om åldern. Tab. 5.1 skiljer därför sedan mellan två huvudalternativ. I det ena har rätten i sitt domslut uppenbarligen funnit det klarlagt, att den berörda vid mantalsskrivningen hade fyllt 15 år. I det andra lämnas frågan om åldern öppen i protokollet.

Underlag för åldersbestämning sökte man i första hand i kyrkoböckerna. Men det gick inte alltid att få. Den det gällde var ibland född på annan ort. Kyrkoboken kunde ha brunnit. Inte sällan hette det att anteckning om vederbörande inte fanns i kyrkoboken. Det förekom också motstridande uppgifter om källaget. I tre av fallen i Vadsbo Hova företeddes vid första rättegångstillfället prästattester, enligt vilken den berörda inte fanns i kyrkoboken, men vid påföljande ting visades kyrkoboksutdrag, som avslöjade åldrar på 24, 22 och 21 år.⁷⁹ Tingsrätten kunde också acceptera andra vittnesbörd, såsom från anhöriga eller betrodda nämndemän. Ofta visades den det gällde upp för rätten och kunde då befinnas stor och stark nog för att anses vara 15 år fyllda.⁸⁰

I brist på bevis för att åldersgränsen överskridits måste tingsrätten naturligtvis fria. Som framgår av tab. 5.1 var det på 1730-talet många frikännanden som hade bristen på sådana bevis som ensam grund.⁸¹

Mer tillfredsställande har det väl då varit att i stället kunna åberopa skäl, som kunde motivera ett frikännande, även om vederbörande

⁷⁷Åse db HT 1733 §12:4; Vadsbo Hova db VT 1736 §36:2,4,8,11 (m. forts. ST 1736 §14:4).

⁷⁸Åse db HT 1733 §12:2,4; Vadsbo Hova db VT 1736 §36:1,3,14,16,17; Kåkind db HT 1736 §59 (m. forts. VT 1737 §26:1).

⁷⁹Vadsbo Hova db VT 1736 §36:18,20,24; ST 1736 §14:7, §28:1,2,4.

⁸⁰Åse db HT 1733 §12:1. Den tänkbara motåtgärden - att visa fel barn - vidtogs både i Skaraborgs län och i Bohuslän. Se stornyn ovan s. 10 och Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 226 f.

⁸¹Vadsbo Hova db VT 1736 §36:6,7 (m. forts. ST 1736 §14:1), 9 (m. forts. ST 1736 §14:2), 10 (m. forts. ST 1736 §14:3), 15,25,28 (m. forts. ST1736 §28:5); Kåkind db VT 1737 §17:2.

nu skulle ha uppnått laga ålder. Tab. 5.1 visar, att framför allt två sådana grunder åberopades för frikännande, både när åldern lämnades därhän, och när laga ålder explicit ansågs uppnådd. En var att vederbörande hade angivits vid själva skrivningsförrättningen och därvid inte intagits i längden.⁸² Den andra var sjukdom och/eller handikapp.⁸³

Men mellan dessa bägge grunder är bristen på kongruens påfallande. Hade man anmält sitt barn eller tjänstehjon vid mantalsskrivningen men trots detta inte fått det infört i längden, så kunde man rimligtvis inte efteråt fällas för undandöljande. Den första grunden är alltså uppenbart relevant för vad tingsrätten skulle pröva, nämligen om ett "undandöljande", ett "vetandes och viljandes förtigande" hade ägt rum.

Sjukdom och/eller handikapp - tillsammans med utarmning - kunde å sin sida enligt instruktionen fritaga från mantalsspengarnas erläggande och i realiteten också från "mantalsskrivning", från införing i längden. Men nu var det ju inte det som tingsrätten hade att ta ställning till. Lagstiftningen förutsatte att den prövningen gjordes vid själva skrivningsförrättningen. Med hänsyn till det är det långt ifrån uppenbart att sjukdom och/eller handikapp kunde anses frita från åtal för undandöljande.

På 1730-talet träder tingsrätterna emellertid tveklöst i skrivningsförrättarnas ställe. De prövar sanningen av och allvaret i åberopade sjukdomar och handikapp och behandlar dessa som möjliga laga skäl för att fria från åtal om undandöljande. Det innebär att föräldrar och husbönder till sjuka och/eller handikappade barn eller tjänstehjon befrias inte bara från att betala mantalsspengar för dessa och från att få dem mantalsskrivna utan också, i efterhand, från skyldigheten att anmäla dem och få deras sjukdom eller handikapp prövade vid skrivningsförrättningen. Om de själva bedömt att deras barn eller tjänstehjon ej borde mantalsskrivas och sedan tagit saken i egna händer och handlat efter den egna bedömningen, så har alltså ett sådant förfarande legitimerats av häradsrätternas domar.

⁸²Vadsbo Hova db VT 1736 §36:5; Kåkind db HT 1736 §40:2, VT 1738 §5:3, §47:3.

⁸³Åse db HT 1733 §12:3; Vadsbo Hova db VT 1736 §36:6,20 (m. forts. ST 1736 §28:2), 21,22 (m. forts. ST 1736 §14:9), 23 (m. forts. ST 1736 §28:3), 24 (m. forts. ST 1736 §28:4), 26,27 (m. forts. ST 1736 §14:10), 29,32; Kåkind db HT 1736 §14:1 (m. forts. VT 1737 §17:1), §40:1,3,5.

Antag nu att varken ålder, anmälan till mantalsskrivning eller sjukdom och/eller handikapp kunnat motivera en friande dom! Kvar stod att undandöljandet skulle ha skett "motvilligtvis", alltså med vett och vilja eller uppsåt, för att medföra bötesstraff. Det var med hänvisning härtill som tingsrätten i Vadsbo Hova i fyra fall medgav åtalade fäder att gå ed på att de undanhållit sina döttrar från mantalsskrivning i okunnighet om deras ålder.⁸⁴ Argumentet att man inte visste barnets rätta ålder var inte begränsat till dessa fall. Men det är endast här och i förening med edgång som det begrundar ett fritagande från bötesstraff, och det sker då med förbehållet att den åtalade skall betala de undanhållna kronoutlagorna.

I materialet från 1730-talet ingår alltså sammanfattningsvis 39 icke avvisade åtal med känd utgång. De gäller samtliga undandöljande av barn och tjänstefolk varav 21 döttrar och 12 pigor. I något mer än hälften eller 21 av dessa fall fann tingsrätten det klarlagt, att den "undandolda" vid skrivningen hade fyllt 15 år - och möjligen fann den det i fler fall, utan att det framgår av protokollet. 15 av dessa 21 åtal ledde till frikännande. 10 av dessa 15 frikännanden begrundades med vederbörandes sjukdom och/eller handikapp, men samma grund åberopades också för ytterligare 4 åtal, där åldern inte framstår som klarlagd i protokollet. 6 åtal ledde till bötesstraff.⁸⁵

Med ledning av det stora språnget i antalet mantalsskrivna från 1752 till 1753 har från 1750-talet domböcker för åren 1753 och 1754 genomgått. De valda områdena är liksom för 1730-talet Hova tingslag i Vadsbo härad, Kåkind och Åse härader samt därutöver Slättängs och Dimbo tingslag i Vartofta härad. Skörden var också nu ojämn. Hova tingslag gav denna gång endast 2 åtal, Kåkind 24, Åse 13, Slättäng 23 och Dimbo 4. Tab. 5.2 ger en översikt av materialet.

⁸⁴Vadsbo Hova db VT 1736 §36:12 (m. forts. ST 1736 §14:5), 13 (m. forts. ST 1736 §14:6), 19 (m. forts. ST 1736 §14:8), 30 (m. forts. ST 1736 §14:11).

⁸⁵Åse db HT 1733 §12:1; Vadsbo Hova db VT 1736 §36:18 (m. forts. ST 1736 §14:7, §28:1), 31 (m. forts. ST 1736 §14:12); Kåkind db HT 1736 §14:2, §42, VT 1738 §5:1 (m. forts. §47:1).

Tab.5.2. Undersökta åtal för undandolt mantal i Vadsbo Hova, Kåkind, Åse, Vartofta Slättäng och Vartofta Dimbo 1753-54.

Undandolda:	söner	drängar	döttrar	pigor	myndiga	S:a
Utgång:						
Åtal avvisat		1	2	1	13	17
Den ansvarige död				4		4
Över 63 år					3	3
Laga ålder ej avgjort:						
bevis för 15 år saknas		1	2		3	
sjukdom o./el.handikapp	3		1	1		5
skolgång	1					1
Laga ålder uppnådd:						
sjukdom o./el.handikapp			6	2	4	12
"utan uppsåt"	1		2	2		5
Bötfälld t. 20 dsm	1		8			9
Bötfälld t. 10 dsm		2		5		7
Summa	6	3	20	17	20	66

Källor: Vadsbo Hova db VT1754 §105; Kåkind db HT1753 §29, VT1754 §§11,12,48,49,50,51,60, ST1754 §24,28,30,38,39,40,61, HT1754 §§32,34,35,57,69,70,87,98, VT1755 §46; Åse db ST1753 §4, HT1753 §§1, 27, 29, 52, 54; Vartofta Slättäng db HT1753 §9; Vartofta Dimbo db VT1753 §§12, 13,14, ST1753 §47, HT1753 §14. GLA.

Relativt fler åtal gäller nu äldre, även om bilden förrycks något av ett återtaget åtal mot åtta inhysesshjon i Slättäng. Inte heller nu ledde något sådant åtal till fällande dom.⁸⁶

Det är i 1750-talsmaterialet 70% av åtalen som gäller barn och tjänstefolk och 56% döttrar och pigor. Av allt att döma har det blivit lättare att ur kyrkoböcker bestämma vederbörandes ålder. Av 38 fullföljda åtal för undandöljande av barn och tjänstefolk är det i 29 fall som laga ålder konstateras uppnådd, och det sker i större utsträckning än tidigare på basis av kyrkoboksutdrag. Ett flertal, 16 av dessa 29 fall, leder nu till bötfällning.⁸⁷ Till det har möjligen bidragit att

⁸⁶Vadsbo Hova db VT 1754 §105; Kåkind db HT 1753 §29 (m. forts. VT 1754 §48 o. ST 1754 §38), VT 1754 §49,§51, ST 1754 §24, §30, HT 1754 §70; Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:11.

⁸⁷Åse db HT 1753 §27:1, §29:1,2, §52:1; Kåkind db VT 1754 §50 (m. forts. ST 1754 §39), §60 (m. forts. ST 1754 §61 o. HT 1754 §87), ST 1754 §40, HT 1754 §34, §57;

husbondes böter för undandolt tjänstehjon nu kunnat reduceras till 10 dsm.

Domstolarnas praxis tycks alltså ha skärpts. Därvid kan den ofta förefalla inkonsistent. Den åtalades försäkran om att han varit okunzig om sitt barns uppnådda laga ålder kunde behandlas på helt olika sätt. Än avvisas den bryskt med att det ålegat honom att göra sig underrättad ur kyrkoboken.⁸⁸ Än får den liksom på 1730-talet men nu utan edgång begrunda ett frikännande från det uppsåtliga undandöljande som ensamt skulle leda till påföljd.⁸⁹ Påfallande är också den brist på logik varmed domstolen i vissa fall synes retirera från sin på 1730-talet mer tveklöst självtagna rätt att avgöra om vederbörande borde mantalsskrivas och erlægga mantalspengar. I ett fall kopplas sålunda ett frikännande från böter tillsvidare på grund av sjukdom och handikapp till en betingelse om att den åtalade vid nästa mantalsskrivning ska anmäla vederbörande och få mantalsskrivningsfrågan prövad där.⁹⁰ Men det händer också att man å ena sidan begrundar ett frikännande från böter med vederbörande barns sjukdom eller handikapp men samtidigt ålägger den åtalade att ändå för barnet erlægga mantalspengar och övriga kronoutlagor för det år som åtalet för undandöljande avsåg.⁹¹ Något förklaras väl en sådan salomonisk pragmatism av att åtalen i dessa och flera fall väckts mot dem, som självmant anmält och låtit mantalsskriva sitt barn för år

Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:1,2,8,10; Vartofta Dimbo db VT 1753 §12, HT 1753 §14.

⁸⁸"Att dotterns ålder hos honom kommit i förgätnhet kan så mycket mindre befria honom från det å en slik förbrytelse stadgade straff, som honom såsom fader ålegat att vid felande minne sig därom av kyrkoboken underrättad göra". Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:1. - Att svaranden inte haft dotterns ålder i minnet kan inte tjäna honom till ursäkt, Vartofta Dimbo db VT 1753 §12.

⁸⁹Åse db HT 1753 §1, §54.

⁹⁰"/.../ och som förordningen och instruktionen medgiva sjukdom och bräcklighet såsom lagligt skäl till uteslutande, så bliver svaranden på det sättet och så länge från böter förskonter, som honom åligger vid nästa mantalsskrivning dessa sina barn angiva; varefter länsman tillbö, enligt sin ämbetsskyldighet, sig med behörigt besked från skrivningen förse, och efter erhållande därav med svaranden lagligen förfara." Kåkind db 1754 §28.

Något senare åtal har inte spårats.

⁹¹Kåkind db VT 1754 §11, §12.

1753, men som just därför kunnat ertappas med att ha undandolt barnet för året 1752, då det enligt kyrkobokens vittnesbörd också borde ha mantalsskrivits. Man måste i försöken att tolka detta material hela tiden hålla i minnet, att vad som för läsaren av protokollet framstår som inkonsistenser ofta kan ha varit domarnas väl övervägda beaktande av olika icke protokollförda omständigheter. Dit hörde säkert också den åtalades ekonomiska situation.⁹²

Trots obestridliga tendenser till skärpt praxis bör därför inte skillnaderna gentemot 1730-talet överdrivas eller pressas. Fortfarande ledde några åtal till frikännande enbart i brist på bevis för uppnådd laga ålder.⁹³ Fortfarande kunde föräldrar trots tillgängliga uppgifter i kyrkobok åberopa okunnighet om sina barns ålder och därmed i vissa fall fria sig från åtal för uppsåtligt undandöljande. Alltjämt fälldes också domar som legitimerade, att föräldrar och husbönder med åberopande av sina barns och tjänstefolks sjukdom eller handikapp underlät att anmäla dem vid skrivningsförrättningarna.⁹⁴

Låt oss därmed diskutera några preliminära slutsatser! Naturligtvis framgår det klart av domboksmaterialet att mantalsskrivningen om inte "behärskades" så i alla fall starkt påverkades av andra synpunkter än den att redovisa en viss, fast andel av totalbefolkningen. Det visar förstås också att tjänstemannasympunkterna - med deras eventuella uppskattningar av de skattskyldigas betalningsförmåga - alls inte härskade oinskränkt.

Vad materialet positivt framhäver är betydelsen av de skattskyldigas synpunkter. En för mantalsskrivningsresultatet helt avgörande faktor, nämligen tillflödet av nytt skrivningsbart människomaterial som just uppnått laga ålder, stod i väsentlig grad under de skattskyldigas kontroll. Tillflödet kunde strypas av dem utan att de medföljande riskerna behövde te sig överväldigande. Denna kontroll låg dels i

⁹²Käranden (landskontorssekr. Krüger) eftergiver den andel av böterna, som tillkommer honom som målsägande, med hänsyn dels till att förseelsen ej varit uppsåtlig, dels till svarandens av nämnden intygade fattigdom. Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:1, även §9:10. Jfr Lext, *Mantalsskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 228.

⁹³Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:5,6,12.

⁹⁴Åse db HT 1753 §29:4, §52:3; Kåkind db HT 1753 §29, VT 1754 §11, §12, ST 1754 §28, HT 1754 §32; Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:4,9; Vartofta Dimbo db VT 1753 §14 (m. forts. ST 1753 §47).

sakens natur, dvs tillhörde husbondeväldet som sådant. Dels underbyggdes den av gällande domstolspraxis.

Frekvensen av undandolda, som inte bara nått laga ålder utan hunnit långt upp i 20-årsåldern, är först iögonenfallande. I sig själv säger den emellertid inte så mycket. Hade man börjat undanhålla sitt barn från mantalsskrivning, så blev det naturligtvis svårare för varje år som gick att få det infört i längden utan misstankar om tidigare undandöljande. Det tillhörde situationens ironi, att när tillflödet av nya mantalsskrivna plötsligt ökade, så föranledde det också regel­mässigt lika plötsliga strömmar av åtal för undandolt mantal vid häradsrätterna. Enskilda exempel kan säga mer. Vid Kåkind's häradsrätt åtalas 1754 en bonde för undandöljandet av tre stycken döttrar, som enligt kyrkoboksutdrag är födda 1727, 1730 och 1737. Döttrarnas olika skavanker friar honom från böter.⁹⁵ En rusthållare i Slättängs tingslag skall fr o m 1747 och sju år framåt regelbundet ha haft en piga i sin tjänst - inalles fyra olika av vilka två sedan blivit klockare- och soldathustrur - utan att någon av dem mantalsskrivits. När åtal slutligen drabbar honom hösten 1753 är han svårt sjuk, och hans frånfälle gör att målet aldrig fullföljs. På basis av annat material är det inte svårt att föreställa sig hur ett effektivt svaromål kunde ha utformats.⁹⁶

Det finns också drastiska exempel på häradsrättens benägenhet att gentemot mantalskommissarier och skrivningsförrättning principiellt rättfärdiga en ganska långtgående självrådighet från de skattskyldigas sida. En bonde i Dimbo hade först till mantalsskrivningen på hösten 1752 anmält sin dotter, som enligt kyrkoboken var född 1733. Han åtalas följaktligen vid vintertinget 1753 för att ha undandolt henne från skrivningen hösten 1751. Då försvarar han sig med att han på grund av hennes tidigare sjuklighet "trott sig med hennes angivande skäligen kunna dröja till 1752 års mantalsskrivning /.../ vartill jämväl både herr överstlöjtnanten Liljehök och prosten Tengblom vid 1751 års mantalsskrivning skola honom styrkt, då han eljest varit sinnad henne angiva."⁹⁷ Till sommartinget samma år är han försedd med en

⁹⁵Kåkind db ST 1754 §28.

⁹⁶Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:3 (m. forts. VT 1754 §31).

⁹⁷Vartofta Dimbo db VT 1753 §14.

vittnesskrift av överstlöjtnanten Liljehök, som friar honom genom att intyga

att bemålte Påvel Larssons dotter Catharina alltifrån barndomen tills nu för 2 år sedan varit med en stark huvudvärk behäftad, som varit så svår att den varje gång uppkastning förorsakat. Berättandes ock att då mantalsskrivningen år 1751 hölls i Orleka, rådförde Påvel Larsson sig med hr överstlöjtnanten och flera dess grannar om dotterns införande i mantalslängden, vartill de honom dock i anseende till flickans svåra sjuklighet avrådde.⁹⁸

Frekvenserna i ett material av detta slag är alltid svårtolkade. Det gäller också dominansen av döttrar och pigor - på 1730-talet 85%, på 1750-talet 80% av påstått undandolda barn och tjänstefolk. Den speglar säkert en realitet. Kategorierna döttrar och pigor har som vi sett en tydlig benägenhet att - i Skaraborgs län och under den period vi undersöker - gå först ut ur och sist in i mantalslängderna. Men den överdriver könsskillnaden. Underregistreringen av barn och tjänstehjon i mantalslängderna måste ha varit mycket mindre ojämnt fördelad på manliga och kvinnliga än vad åtalen var.

För 1750-talet har vi valt materialet från en tidpunkt då antalet mantalsskrivna barn och tjänstefolk plötsligt rusar upp. Det har redan förut framhållits att den uppgången kan relateras till en förändring av skattekostnaden för mantalsskrivning. 1752 års begravnings- och kröningshjälp utgick bara detta år, och fr o m 1753 avskaffades dessutom vad som kallats tjänstehjonsbevillningen, så att i fortsättningen döttrar och pigor gick fria från bevillningen. 1753 var ett bra år att ta fram och låta mantalsskriva sina döttrar och pigor, och därmed följde också ökade möjligheter att spåra tidigare undandöljanden.

Men snedfördelningen mellan könen är ännu starkare i materialet från 1730-talet. Vad överdriften speglar är väl då också förväntningarna - myndigheternas, länsstyrelsens och kronobetjäningens förväntningar om att särskilt kvinnorna undandoldes från mantal. De kan i sin tur tänkas ha varit grundade på vad man ansåg sig veta om vad menigheten fann rimligt och rätt.

⁹⁸Vartofta Dimbo db ST 1753 §47.

5.2. Argument och ståndpunkter

Vi börjar med argument för att frita äldre men ej överåriga från mantalspengar, mantalsskrivning och beskyllningar om undandöljande. Åtalet mot åtta inhysesshjon i Slättängs tingslag 1753 lades ned

"/.../som de nu befunnos av ålderdom och bräckligheter vara så betagne att de icke förmå skaffa sig födan, utan därför efter nämndeman Anders Jönssons och Gabriel Jonssons intygande njuta underhåll av församlingen/..."⁹⁹

Vid Vadsbo Hovas tingsrätt åtalades 1754 två från krigstjänsten befriade män för att "sig utan mantal undandöljt". De hänvisade till en dom av 1750, då de friats från liknande åtal

"/.../ såsom då redan av bräckligheter och sjukdom så besvärade att de icke sig själva mindre andra någon betjäning göra kunnat."

Till deras försvar anfördes enligt protokollet vidare - av dem själva och andra - att

"/.../ de enligt nämndens intygande äre så fattige, att om de ej finge njuta födan hos sina barn hade de ej annan utväg än söka allmosor, jämte det de bägge äro i ett till sina kroppar ganska svagt och sjukligt tillstånd, som Hindrik Larssons utseende nogsamst skall intyga; och änskönt Anders Persson mera synes arbetsför, intyga likväl nämnden honom av opasslighet och sjukdom vara således besvärade, att han väl ibland kan tyckas vara någorlunda vid hälsan, men åter den mesta tiden i så skröpligt tillstånd, att han ej förmår det ringaste uträtta eller arbeta och således är utur tillstånd att förtjäna sig födan och än mindre vad som till kronoutskylders betalande erfordras."

Den friande domen upprepade svaromålets argument. Den hänvisade till "både fattigdom och deras kroppars svaga tillstånd" och att de icke var "i tillstånd att nära sig själva, mindre förtjäna det varmed de kronoutlagor betala kunna".¹⁰⁰

⁹⁹Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:11.

¹⁰⁰Vadsbo Hova db VT 1754 §105.

Inte oväntat ligger argumenteringen i båda dessa fall mycket nära mantalskommisarieinstruktionen av år 1693, som från att betala mantalspengar befriade "/.../ de tiggare och fattige /.../, som kallas allmosehjon och äre så sjuklige och bräcklige, att de intet orka arbeta eller kunna förtjäna sig uppehälle".¹⁰¹ Hindrik Larsson och Anders Persson kunde visserligen inte kallas allmosehjon. Men de skulle ha varit det, om de inte hade fått njuta födan hos sina barn. Utöver instruktionen påpekades det också i deras fall, att kunde man inte tjäna sitt uppehälle så kunde man än mindre tjäna ihop till kronoutlagorna.

Med denna komplettering kunde instruktionens synsätt också visa vägen för den argumentering, som syftade till att fria även sjuka och/eller handikappade barn och tjänstehjon över 15 år.

Det var ett mycket brett register av sjukdomar, skador och handikapp som åberopades. Också precisionen i uppgifterna varierar starkt, alltifrån ganska väldefinierade sjukdomar och lyten såsom fallandesot, tvinsot, blindhet och fjollighet över konkreta beskrivningar såsom huvudvärk, magvärk och värk i armar och ben till ytterst allmänna och svepande karakteristiker som sjuklig, klen och svag. Växlar gör också det anförda underlaget. Ibland redovisas summariska intryck, ofta explicit gjorda när vederbörande framvisats inför domstolen. Ibland refereras ett större eller mindre antal intryg eller beedigade vittnesmål från grannar, nämndemän, präster och annat betrott folk, och i något fall har en del av nämnden företagit kroppslig besiktning av vederbörande mellan två ting. Säkert berodde en del av dessa växlingar på den större eller mindre energi varmed kärandesidan - i regel länsman eller annat kronans ombud - drev åtalet. Tvärsigenom dessa svårtolkade växlingar framträder emellertid vissa kriterier, som argumenteringarna i både svaromål och domslut uppenbarligen strävar efter att få uppfyllda. Dessa kriterier går i samma riktning men formuleras på olika sätt och med olika skärpa.

En piga, som framvisades, hade saltfluss (eksem) i ansikte och huvud. Svarandens grannar intygade "att hon om vintertid och i köld ej kan gå ut i vädret eller göra något arbete utom huset", vilket i den friande domen blir att hon "kan vintertid ej tåla någon köld, eller göra

¹⁰¹Mantalskommisarieinstr. 1693 §7:9, i *Lext, Mantalssskrivningen i Sverige före 1860* (1968), s. 273.

särdeles arbete".¹⁰² En dotter hade bölder i armhålan, "så att hon ej kan göra sitt fullkomliga arbete".¹⁰³ Om en piga sade svaranden enligt protokollet, att hon "skall vara både liten till växten och ynklig att hon ringa eller intet arbete kan göra utan endast sköta hans barn".¹⁰⁴ En dotter skall enligt fadern "varit mycket sjuklig och oförmögen att nära sig".¹⁰⁵ Följande faderliga karakteristik ledde däremot inte till frikännande:

"/.../i uppväxande åren varit ganska svag och sjuk, och ehuru hon på en 8 år tillbaka någorlunda tagit sig, så har hon dock ej varit särdeles för av sig, eller av sådan växt och styrka, att han ansett henne skyldig till mantal."¹⁰⁶

Det var alltså arbetsförmågan det handlade om. Vad som friade var den oförmögenhet, som gjorde att man inte med arbete kunde trygga sin materiella reproduktion.

För söner och döttrar kunde nu en sådan oförmögenhet styrkas på så sätt att de sades vara ur stånd att tjäna utanför hemmet. En son hade enligt modern "varit sjuklig och klen till växten så han något mantal icke förtjäna kunnat".¹⁰⁷ En dotter hade enligt sin far "från barndomen varit mycket sjuk och av svagt bröst, så att hon ock måst lämna sin tjänst".¹⁰⁸ För en annan är utsagorna ännu mer deciderade:

"Havandes efter företedde attester och allmänt intygande ett sjukt huvud, så ingen velat eller kunnat hava henne i sin tjänst, utan har svaranden varit nödsakad dragas med henne utan att av henne hava särdeles gagn".¹⁰⁹

Den man, som undandolt tre döttrar om 27, 24 och 17 år, framhöll att mellandottern föregående år varit i tjänst och mantalsskriven men

---

¹⁰²Åse db HT 1733 §12:3.

¹⁰³Vadsbo Hova db VT 1736 §36:29.

¹⁰⁴Kåkind db HT 1736 §40:2.

¹⁰⁵Åse db ST 1753 §4.

¹⁰⁶Kåkind db HT 1754 §57.

¹⁰⁷Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:4.

¹⁰⁸Kåkind db VT 1754 §11.

¹⁰⁹Kåkind db VT 1754 §12.

på grund av sjuklighet kommit ur tjänsten och nu vistades hemma. Domen skärpte beskrivningen:

"Såväl nämnden som åtskilliga Måns Johanssons grannar erbjuda sig edligen styrka, alla 3 dessa flickor vara så sjuka och svaga, så ingen vill hava dem till tjänst, utan de äro fadern till last, som i anseende till deras tillstånd, dem oaktat, måste hålla fullt antal av le-gofolk för sitt hemmansbruk;/.../."¹¹⁰

Motsättningsvis borde det då kunna hävdas, att själva städjandet av ett tjänstehjon innebar, att dess arbetsförmåga erkänts, och att det då vid fyllda 15 år inte kunde gå fritt från mantalsskrivning. Den logiken följs inte alls konsekvent. Däremot sätter den tydliga spår i den argumentation, som framförs.

Å ena sidan kunde tjänste- och lönerelationen i sig åberopas mot den åtalade och bli det avgörande skälet för en fällande dom, såsom i följande lakoniska referat:

Nämndemannen "/.../ kunde ej angiva Elin till mantal, emedan hon skall varit en tiggerska när hon kom till honom och förut följt sin moder som hade fallandesjukan, och sedan hon kom uti nämndemannens tjänst har hon stulit en hop pengar ifrån honom och gjort honom ansenlig skada, som hon intet kan ersätta, nekar dock intet att hon tjänat honom för penninglön."¹¹¹

Omvänt gjorde flera husbönder till sitt försvar gällande att det inte handlade om något verkligt tjänsteförhållande eller att vederböran-de inte hade tjänat för lön. En piga, 50 år gammal, hade förlorat sin syn så att "hon intet särdeles gagn eller tjänst göra kan, utan för sin förr gjorda tjänst endast av barmhärtighet i prästgården njuter sitt underhåll." En annan om 40 år, var giktbruten och besvärad av synfel, "så hon ingen tjänst kunde erhålla, om mantal och de därmed följande utlagor för henne skulle utgöras."¹¹²

För yngre tjänstehjon behövde en liknande argumentering förses med starkare underbyggnad. Särskilt på 1750-talet, när bötesbeloppet för husbönders undandöljande sänkts till 10 dsm, lät sig domstolen inte alltid avspisa med svarandenas uttalade omdömen om ve-

¹¹⁰Kåkind db ST 1754 §28.

¹¹¹Åse db HT 1733 §12:1.

¹¹²Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:7,9.

derbörandes bristande arbetskapacitet. Det hjälpte inte en husbonde från böter att han och pigans far "båda intalar vidare att hon skall vara så svag till krafterna att hon knappt förtjänar maten".¹¹³ Samma tingsrätt bötfällde också vid samma ting en annan för undandolt mantal åtalad husbonde, därför att han inte kunnat bevisa,

"/.../ att dess tjänstegosse Nils är av någon så svår och stadig sjukdom besvärad, att han icke, jämte kläder och födan, kunnat förtjäna vad till mantalspengarnas erläggande erfordras."¹¹⁴

Det krävdes alltså övertygande belägg för att den påstådda "oförmögenheten" till arbete inte hade avlönats eller kunnat avlönas med pengar. Följande pläderingar kom i sista hand inte att hålla på grund av andra vittnesbörd men förtjänar att återges för sin mönstergilla utformning:

"/.../ berättas av grannarna att hon var vid den tiden" (då hon arbetade hos svaranden, min anm.) "så gott som fjollig och kunde in-
tet göra något särdeles gagn, så att hon icke förtjände maten som hon där åtnjöt; och emedan ingen nu mera vill hava henne i tjänst, så sitter hon inhyses hos sin fattiga moder och njuter tillika med henne del av fattigpengarna, sökandes kristmilda människor om hjälp till uppehälle."¹¹⁵

"/.../ förnekar att han någonsin stadt eller för laggillt tjänstehjon antagit denna Ingrid, utan har hon efter Michelsmässan kommit i dess tjänst, och kort därpå hela 6 veckor utevarit, tills hon ånyo återkommit, och på lika sätt året igenom fortfarit, utan att han något besynnerligt gagn av henne haft; som hon ej heller fått någon lön, utan tjänt för födan allena."¹¹⁶

Att det inte handlat om tjänst mot lön är bärande också i följande två argumenteringar, som båda däremot lett till frikännanden:

¹¹³Åse db HT 1753 §27:1.

¹¹⁴Åse db HT 1753 §29:2.

¹¹⁵Vadsbo Hova db VT 1736 §36:18. Åtalet ledde till bötfällning, sedan fjolligheten bestritts med att pigan använts som vittne och arbetsoförmågan med att hennes senare husbonde redan bötfällts. Vadsbo Hova db ST 1736 §28:1.

¹¹⁶Kåkind db ST 1754 §61. Den åtalade bötfälldes, när det omvittnats att pigan arbetat kontinuerligt för svaranden både i hans hem och vid herrgården (dagsverken). Kåkind db HT 1754 §87.

"/.../ den s k tjänstepigan Annika /.../ skall /.../ om hösten 1752 med ett sjukt huvud kommit till Älekulla och där efter sin begäran blivit upptagen, icke såsom till någon tjänst eller för lön, utan att få botemedel för huvudet och några klädespaltor att skyla sin kropp med/.../."117

Dom: "Sven Turesson har den tid han varit i svarandens tjänst varit icke allenast besvärad av svårt huvud och ben utan även av den beskaffenhet vad hans arbete vidkommit att ingen honom mot lön i tjänst hava velat; varandes det ej heller bevisat att han någon lön intill denna stund åtnjutit."118

Det kunde gå därhän att själva det förhållandet att kontantlön inte utgått åberopades till försvar för undandöljandet:

"Svaranden har intet förstått att ett löske kvinnfolk bort angivas till mantal, och detta är orsaken, varför han henne ej anmält; havandes hon utom dess intet haft kläder på kroppen, så att hon tjänt för dem och ingen annan lön. Och som Lars Bengtsson således, med laglig ursäkt icke gittat försvara Beata Christophersdotters undandöljande, så bötar han 10 dsm och betalar 2e års försnillade kronoutlagor."119

Men det gick alltså inte.

5.3. Tjänster och produktivitet

För befrielse från mantalspengarnas erläggande uppställde lagstiftningen två villkor, som båda skulle vara uppfyllda. Dels skulle man vara sådan tiggare eller fattig som kallades allmosehjon. Dels skulle det hos dessa allmosehjon vara fråga om vad som längre fram kom att kallas "rätt" eller "oförskyld fattigdom": den som inte berodde på lättja eller ovilja till arbete utan på sådan kroppslig svaghet som medförde oförmåga att med arbete förtjäna uppehållet.

I tillämpningen av denna lagstiftning vid Skaraborgs läns häradsrätter på 1730- och 50-talen bortföll det första villkoret. Man tog

117Vartofta Slättäng db HT 1753 §9:4.

118Kåkind db VT 1753 §61.

119Kåkind db ST 1754 §39.

fasta på det andra och företog utifrån det en vittgående generalisering. Den som av bristande arbetsförmåga inte förmådde producera sitt uppehälle låg andra till last likaväl som allmosehjonen och levde av dessa andras - föräldrars, mäns och husbönders - barmhärtighet. Inte heller av eller för dem kunde då mantalspengar eller andra kronoutlagor utkrävas.

Med stöd av denna generalisering kom häradsrätterna att medge föräldrar och husbönder frihet för sådana barn och tjänstehjon som kunde styrkas vara arbetsförmögna i denna mening. Det blev en frihet inte bara från erläggande av mantalspengar och andra kronoutskylder för dem utan till övervägande del också en frihet från skyldigheten att anmäla dem vid mantalsskrivningen. I varje fall kom en sådan styrkt arbetsförmögenhet att undantagslöst fria husbonden från bötesstraffet för avsiktligt undandöljande. När husböndernas rätt att vara okunniga om sina barns och tjänstehjons ålder efter hand försvagades, så blev friheten för arbetsförmåga deras kanske viktigaste tillgång, när det gällde att avvärja skattekraven på den arbetskraft, som de disponerade över.

Vad fanns det då för stöd för denna generalisering? Det fanns inget att åberopa i själva mantalsskrivningslagstiftningen. Just med hänvisning till skillnader i arbetsförmåga hade bondeståndet begärt höjning av den nedre åldersgränsen för mantalsskrivning från 15 till 18 år. Det kravet hade emellertid avvisats med argumentet, att mantalspengarna ersatte kvarntullen, som ju vilat på konsumtion och inte på arbete.¹²⁰ Mantalspengarna var alltså inte en skatt på arbetet utan på konsumtionen. När instruktionen talade om arbetsförmåga, så var det för att ange villkoret för att allmosehjon skulle kunna befrias.

Stöd fanns i stället i lagstiftningen om tjänstehjonsbevillningen. Det är den som här karakteristiskt nog tycks ha återverkat på tolkningen av mantalsskrivningens regelverk. Redan 1714 hade det stadgats att bevillningsavgiften för tjänstefolk visserligen skulle betalas av husbonden men sedan avräknas på tjänstehjonets lön. Tidpunkten var väl vald. Året innan, 1713, var förmögenhetskontributionens första år, ingen tjänstehjonsbevillning hade utgått, och antalet

¹²⁰Kungl. Maj:ts resolution på allmogens allmänna besvär vid 1719 års riksdag, pkt 34. *Utdrag utur [...] publique handlingar [...] (Modée)*1 (1742), s. 101.

mantalsskrivna hade stigit kraftigt i alla län. Stadgandet upprepades sedan i 1720 års bevillningsförordning.¹²¹ Det förutsatte tydligen att tjänstehjonet hade en inkomst av sitt arbete, som åtminstone med bevillningsavgiftens belopp översteg livsuppehållet. Det måste kunna tjäna till födan och därutöver till bevillningen. Tjänstehjonsbevillningen utgick även av allmogens hemmavarande barn över 15 år. Oberoende av om en formell lönerelation fanns eller inte borde väl då också barnens bevillningsplikt förutsätta att de förmådde producera minst sin egen reproduktionskostnad plus bevillningen.

Det kriterium för bevillningsplikt, som låg implicit i kontributions- och bevillningsförordningarna, har sedan överförts på mantalsskrivningen. Det har i häradsrätternas tillämpning blivit kriteriet för mantalsskrivbarhet. En plats i mantalslängden betydde en plats i bevillningslängden, och såtillvida var överföringen naturlig. Inte desto mindre är den ett nytt belägg för hur djupt tjänstehjonsbevillningen ingrep i mantalsskrivningen.

Hur skulle man avgöra om produktivitetsvillkoret var uppfyllt? Kontantlönen var förstås avslöjande. Kläder och föda kunde ges av barmhärtighet. Så inte penninglönen - den förutsatte en motprestation. Hade man betalt en lön i pengar, så hade man också erkänt sitt tjänstehjons produktivitet.

Att döma om de hemmavarande barnens produktivitet var naturligtvis en mer grannlaga uppgift. Vi har sett hur domstolarna utgick från sådana normalförhållanden som laga ålder och naturlig storlek. Men vem kunde veta bättre än föräldrarna, vars barmhärtighet gentemot de egna barnen dessutom ingick i bedömningens förutsättningar? Domstolarna visade också en stark benägenhet att respektera föräldrarnas omdömen. Det räckte ofta med helt allmänna och vaga bekräftelser från grannars sida. Trycket från nämnd och menighet har också verkat i denna riktning.

Här som i flera andra fall kom alltså den lokala rättstillämpningen att präglas av uppfattningarna hos de lokala menigheternas ledande skikt. Mycket talar för att den beskattningsmässigt likformiga behandlingen av hemmavarande barn och tjänstehjon upplevdes som ett övergrepp. När tjänstehjonsstadgan med användning av samma likformighet begränsade böndernas arbetskraft efter hemmansbru-

¹²¹Kontributionsförordningen 14/4 1720. Årstrycket.

kets storlek, framkallade det uttalade protester från ståndets sida. Lindring av bevillningen på 1730-talet, införandet av differentierade bevillningsavgifter för hel- och halvvuxna barn- och tjänstefolk från år 1748 liksom tjänstehjonsbevillningens upphävande 1752 var uppenbara eftergifter för denna opinion.

Till det lokala jordbrukarsamhällets uttalade uppfattningar hörde säkert också en diskriminerande bedömning av könsens arbetsproduktivitet. Flickor sades i mindre utsträckning än pojkar kunna producera födan åt sig, vilket legitimerade särskilda anspråk på deras tjänster från deras ofrivilliga husbönders sida. Fäder med många döttrar behandlades mildt, även när undandöljandet antagit utmanande proportioner. Att döma av åtalens könsfördelning utgick också kronobetjäningen från att flickor undandoldes i större utsträckning än pojkar. Den misstanken var inte ogrundad men överdriven. Sannolikt präglade den också förändringarna i bevillningen från år 1753, då ju vad som kallades tjänstehjonsbevillning försvann på så sätt att söner och drängar påfördes en nästan fördubblad bevillning, medan döttrar och pigor fritogs.

6 Det större sammanhanget

Bakom mantalsskrivningens problem under frihetstiden låg till väsentlig del en strid om arbetskraften. Tjänstehjonsstadgorna sökte begränsa det antal arbetsföra, som hemmansbrukarna fick försvara på sina hemmansdelar, samtidigt som lönerna reglerades. Tjänstehjonsbevollningen var en kännbar beskattning av användningen av arbetskraft, från början inbegripet de hemmavarande barnens. Stadgor och bevillning samverkade i att pressa fram eventuella reserver av arbetskraft ur bönderna, hos vilka den omedelbara kontrollen över jorden och försörjningsmöjligheterna låg. Båda togs i arv från enväldets och krigsårens politik men skärptes under frihetstidens två första årtionden. Bönderna värjde sig dels genom att försöka undanhålla sina barn och sitt tjänstefolk från mantalsskrivning. Dels utvecklade de vid riksdagarna ett politiskt motstånd mot delar av lagstiftningen, mot begränsningen av rätten till arbetskraft och mot beskattningen av den, medan löneregleringen däremot stöddes. De eftergifter som utverkades under frihetstiden gällde dels begränsningarna i rätten att försvara hemmavarande barn, dels bevillningarna för barn och tjänstefolk. De gjordes i tecknet av en politik för att stimulera befolkningstillväxten.

I det följande ska denna strid och politiska förändring konfronteras med en samtida teoretisk konception, som delvis influerade också svensk 1700-talsdiskussion. Till detta används en modell varmed Hans Brems formaliserat bärande tankegångar i Richard Cantillons *Essai sur la nature du commerce en général*, skriven i början av 1730-talet och tryckt 1755.¹²²

Cantillons insatser i den ekonomiska idéutvecklingen var betydande. Han rationaliserade viktiga sidor av merkantilistisk politik. Han föregrep delar av fysiokraternas kretsloppsanalys och diskuterade betydelsen av pengarnas omloppshastighet. Han föregrep Adam Smith med en elegant demonstration av prissystemets allokering funktion. Som värdeteoretiker utvecklade han Pettys idé om *a par of land and labour* till en "jordteori" för värdet: jorden var det inneboende värdets substans, och det enskilda varuvärdets storlek bestämdes av den mängd jord, som direkt och indirekt använts i varans framställning.¹²³ Till samtida svensk diskussion finns den direkta an-

---

¹²²R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général* (INED 1952); H. Brems, *Pioneering economic theory, 1630-1980: a mathematical restatement* (Baltimore, London 1986), kap. 1, s. 40-49.

¹²³".../ le prix ou la valeur intrinsèque d'une chose, est la mesure de la quantité de terre et du travail qui entre dans sa production, eu égard à la bon-

knytningen att Cantillon var - eller lästes som - populationist och som sådan påverkade 1750-talets europeiska litteratur. Vad som också kan utnyttjas är det feodala drag i hans ekonomiska världsbild, som särskilt Marx framhöll: analysen av jordägarnas jordränta som ekonomins surplus och av dess bestämmande faktorer.¹²⁴

6.1. Jord, insatskoefficienter, sysselsättning och överskott

Brems' modell arbetar med två varor, nödvändighetsvaran, som bara konsumeras av arbetarna, och lyxvaran, som bara konsumeras av jordägarna, av vilka den fysiska årsproduktionen betecknas med X_1 respektive X_2 . Av en given totalmängd jord, N , ingår N_1 i produktionen av nödvändighetsvaran och N_2 i produktionen av lyxvaran. Av hela sysselsättningen L ingår likaså L_1 och L_2 i produktionen av nödvändighetsvara respektive lyxvara. Men arbetskraften är till skillnad från jorden en fritt reproducerbar vara, eftersom "människorna förökar sig som möss i en lada om de har obegränsat med livsmedel".¹²⁵ Nödvändighetsvarusektorns output reproducerar på så sätt dels sin egen arbetskraft, dels arbetskraften i lyxvarusektorn. Lyxvarusektorns output är ett rent överskott.

Produktionen äger rum med fasta insatskoefficienter, så att a_1 och a_2 är arbetsinsatserna och b_1 och b_2 jordinsatserna per enhet nödvändighets- respektive lyxvara. Också arbetskraften reproduceras med

té ou produit de la terre, et à la qualité du travail. /.../l'on voit que la valeur du travail journalier a un rapport au produit de la terre, et que la valeur intrinsèque d'une chose peut être mesurée par la quantité de terre qui est employée pour sa production, et par la quantité de terre dont on attribue le produit à ceux qui y ont travaillé; /.../". Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général* (INÉD 1952), s. 17, 24.

¹²⁴"Petty, Cantillon, überhaupt die der Feudalzeit näherstehenden Schriftsteller nehmen die Grundrente als die normale Form des Mehrwerts überhaupt an, während der Profit ihnen noch unbestimmt mit dem Arbeitslohn zerfließt, oder höchstens als ein vom Kapitalisten dem Grundeigentümer abgepresster Teil dieses Mehrwerts erscheint." Marx, *Das Kapital III* (Berlin 1953), s. 834.

¹²⁵Cantillon, a. a., s. 47. Utg. påpekar att denna från Cantillon lånade fras verksamt bidrog till den framgång, som Mirabeau d ä vann med sin *L'ami des hommes* före sin konvertering till fysiokratismen.

en fast insatskoefficient per enhet, reallönesatsen w , som anger hur mycket nödvändighetsvara natur och levnadssätt dikterar som erforderligt för arbetskraftens reproduktion. Vi får:

$$L_i = a_i \cdot X_i \quad (1)$$

$$N_i = b_i \cdot X_i \quad (2)$$

$$L \equiv L_1 + L_2 \quad (3)$$

$$N = N_1 + N_2 \quad (4)$$

$$X_1 = w \cdot L \quad (5)$$

där alltså L , L_i , N_i och X_i är variabler och a_i , b_i , w och N parametrar.

En konsekvens av att modellen bara rymmer en vara för jordägare och en för arbetare är att insatskoefficienterna a_i och b_i inte kan tolkas som enbart tekniska utan också måste ta hand om sådana förändringar i konsumtionens ianspråktagande av arbete och jord, som följer av efterfrågeförändringar.

För alla parametrarna gäller att de är positiva, alltså a_i , b_i , w och $N > 0$. Ytterligare två restriktioner gäller för Cantillons och våra syften. Av (1) och (5) följer att $a_1 \cdot w = L_1/L$, dvs andelen sysselsatta i nödvändighetsproduktionen. Produktionen av lyxvaror, dvs av ett surplus, förutsätter att det finns arbetare över för den, alltså att $a_1 \cdot w < 1$. Det kommer också att visa sig, att Cantillon för sina slutsatser behövde en förutsättning om att produktionen av lyxvaror var mer arbetsintensiv än produktionen av nödvändighetsvaror, alltså att $a_2/b_2 > a_1/b_1$. Att lyxvaror var i denna mening mer *artificial* låg kanske nära till hands i den merkantilistiska uppfattningen. Men vi ska uppmärksamma dess konsekvenser.

6.2. Värde teori och värderelation

Brems monetariserar sin modell med införandet av en penninglönesats, som också bestämmer priser och en jordräntesats. Cantillon förutsätter ju också en marknadsekonomi, där prissystemet tvingar entreprenörer, som lever på vinst och förlust, att allokera jord och arbete i enlighet med jordägarnas preferenser. Brems kan därefter visa att de långsiktiga jämviktspriserna i enlighet med Cantillons värde teori förhåller sig till varandra så som de jordmängder, som *direkt och indirekt* ingår i produktionen av respektive varuenhet, an-

norlunda uttryckt som de relativa *vertikalt integrerade* jordinsatserna per enhet.¹²⁶ Det är som det skall vara i en ekonomi, där allt utom jorden är fritt reproducerbart, och där satsen "av jord är du kommen" alltså är driven till sin yttersta konsekvens. För vårt syfte kan monetariseringen förbigås, men värderelationen behöver vi, och vi ska därför härleda den direkt ur Cantillons värdeteoretiska premisser.

Kalla "det inneboende" värdet av nödvändighets- respektive lyxvaran för V_1 och V_2 och de vertikalt integrerade jordinsatserna per enhet nödvändighets- respektive lyxvara för b_{01} och b_{02} ! I varje enhet av nödvändighetsvaran ingår dels den direkta jordinsatsen per enhet (b_1), dels den jord som *direkt och indirekt* ingår i den per enhet direkt insatta arbetskraftens (a_1) reallönevaror efter lönesatsen (w). Vi får då:

$$b_{01} = b_1 + a_1 * w * b_{01} = b_1 / (1 - a_1 * w) \quad (6)$$

På samma sätt ingår i varje enhet av lyxvaran dels den direkta jordinsatsen per enhet (b_2), dels den jord som direkt och indirekt ingår i den här per enhet direkt insatta arbetskraftens (a_2) reallönevaror efter samma lönesats (w). Vi får:

$$b_{02} = b_2 + a_2 * w * b_{02} = b_2 + a_2 * w * b_1 / (1 - a_1 * w) \quad (7)$$

Värderelationen kan nu uttryckas som en relation mellan jordmängder:

$$V_1/V_2 = b_{01}/b_{02} = [b_1/(1 - a_1 * w)]/[b_2 + a_2 * w * b_1/(1 - a_1 * w)]$$

$$V_1/V_2 = b_1 / [b_2 + (a_2/b_2 - a_1/b_1) * b_1 * b_2 * w] \quad (8)$$

vilket också är den prisrelation som Brems härleder. Denne påpekar, att förhållandet vid lika arbetsintensitet i lyx- och nödvändighetsvaruproduktionen - om alltså $a_2/b_2 = a_1/b_1$ - reduceras till b_1/b_2 , alltså till de relativa mängderna direktinsatt jord per enhet, eftersom båda varorna då tar i anspråk lika mycket arbete, och därmed lika mycket indirekt jord, per direktinsatt tunnland jord.¹²⁷

¹²⁶Brems, a. a., s. 42-43.

¹²⁷Brems, a. a., s. 44. - Eftersom $a_1 * w = L_1/L$, alltså nödvändighetsvarans sysselsättningsandel, är parentesens $(1 - a_1 * w) = L_2/L$, alltså lyxvarans sysselsättningsandel. Av härledningen av (8) här följer alltså att nämnaren är den

6.3. Sysselsättning - befolkning

Vi kan också härleda den möjliga sysselsättningen eller befolkningen utan hjälp av numerär och priser. Ur (1)-(4) fås

$$L = a_1 * X_1 + a_2 * X_2 \quad (9)$$

$$N = b_1 * X_1 + b_2 * X_2 \quad (10)$$

Insätt (5) i (9) och (10), lös sedan ut X_2 ur både (9) och (10), och sätt de två lösningarna lika!

$$L * (1 - a_1 * w) = a_2 * N / b_2 - a_2 * b_1 * w * L / b_2$$

$$L = a_2 * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w] \quad (11)$$

Av (11) framgår att sysselsättningen - eller folkmängden - bestäms dels av den givna mängden jord, dels av insatserna per producerad enhet av arbete och jord samt reallönen.¹²⁸ Brems visade med partialderivering hur sysselsättningen allt annat lika reagerar för förändringar i insatser av jord per enhet (b-koefficienterna) eller i reallönen (w). Partialderivatorna med avseende på b_1 och b_2 är båda negativa: jordbesparande förändringar i produktion och konsumtion ökar sysselsättning och befolkning.¹²⁹ Cantillon belyste förhållandet dels med att ställa det risodlande Kinas folkrikedom mot det inre Amerikas glesa befolkning av bisonjagande indianer, dels med att påpeka vad det kostade i försörjning av människor när proprietärerna förlustade sig med hästar eller deras damer importerade spetsar från Bryssel,

vertikalt integrerade jordinsatsen per enhet lyxvara vägd med lyxvarans sysselsättningsandel, eller $V_1/V_2 = b_1 / (L_2/L * b_02)$.

¹²⁸Mer specificerat är täljaren produkten av den direkta arbetsinsatsen per enhet lyxvara och totalmängden jord medan nämnaren är produkten av lyxvarans sysselsättningsandel $(1 - a_1 * w)$ och den vertikalt integrerade jordinsatsen per enhet lyxvara, b_02 enligt (7).

¹²⁹ $\partial L / \partial b_1 = - \{ a_2^2 * w * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2 \}$;
 $\partial L / \partial b_2 = - \{ (1 - a_1 * w) * a_2 * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2 \}$. I det senare fallet är resultatet beroende av restriktionen $a_1 * w < 1$. Brems, a. a., s. 45 f.

som betalades med vin från Champagne.¹³⁰ Partialderivatan med avseende på reallönesatsen är emellertid negativ endast under förutsättning av större arbetsintensivitet i lyxvaru- än i nödvändighetsvaruproduktionen; den är = 0 vid samma och positiv vid mindre arbetsintensivitet.¹³¹ Cantillon hävdade att befolkningsutvecklingen kunde gå längst där levnadssättet var torftigast och att valet stod mellan en stor men fattig befolkning och en mindre men bättre försörjd. Men han förbigick eller förbisåg villkoret.¹³²

Man kan naturligtvis med samma metod som Brems pröva sysselsättningens reaktion också på förändringar i insatserna av arbete per enhet (a-koefficienterna). Man får då det motsatta förhållandet: sysselsättningen stiger med stigande arbetskoefficienter och faller med arbetsbesparande förändringar. Men sysselsättningstillväxten begränsas förstas av den tillgängliga mängden jord (N), jordinsatsen per enhet i nödvändighetsvaruproduktionen (b_1) och reallönesatsen (w). Upp mot detta tak - $L_{\max} = N / (b_1 * w)$ - rör sig modellens sysselsättning på olika sätt vid lineärt stigande a_1 och a_2 , allt annat lika. I det första fallet får man en accelererande sysselsättningstillväxt med accelererande omfördelning av jord och arbetskraft från lyx- till nödvändighetsvara, tills vid taket alla produktionsfaktorer är ägnade produktionen av nödvändighetsvaran. I det andra fallet är sysselsättningstillväxten avtagande med oförändrad fördelning av arbetskraften men avstannande omfördelning av jorden till förmån för produktion av nödvändighetsvara. Sysselsättningen närmar sig taket och lyxvaruproduktionen går mot 0 med avtagande arbetsproduktivitet och tilltagande brist på jord.¹³³

¹³⁰Cantillon, *a. a.*, s. 37 ff., 41 f.

¹³¹ $\partial L / \partial w = - \{ (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * a_2 * b_1 * b_2 * w * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2 \}$.
Om $a_2 / b_2 > a_1 / b_1$ blir täljaren positiv och derivatan negativ, om $a_2 / b_2 = a_1 / b_1$ blir täljaren och derivatan = 0, om $a_2 / b_2 < a_1 / b_1$ blir täljaren negativ och derivatan positiv. Brems, *a. a.*, s. 47 f.

¹³²Cantillon, *a. a.*, s. 46, 48.

¹³³ $\partial L / \partial a_1 = a_2 * b_2 * w * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2$;
 $\partial L / \partial a_2 = \{ N * [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w] - a_2 * b_1 * w * N \} / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2 = (1 - a_1 * w) * b_2 * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2$; täljaren och derivatan är positiva eftersom $a_1 * w < 1$. Eftersom $a_1 * w = L_1 / L$ och då rimligtvis $L_1 > L_2$. så följer att $a_1 * w > (1 - a_1 * w)$. Om då $a_2 =$ eller $> a_1$, så är också $a_2 * w > (1 - a_1 * w)$ och därmed $\partial L / \partial a_1 > \partial L / \partial a_2$ och $\partial L / \partial b_1 > \partial L / \partial b_2$.

Cantillon framhöll att om hästar fick ersätta betjänter i proprietärernas konsumtion, så var det inte bara betjänernas arbete som gick förlorat utan också det hantverks- och jordbruksarbete som deras underhåll krävde. Med den multiplikatorn för ögonen var han beredd att försvara även det onyttigaste arbete.¹³⁴ När det gäller jordbruket gör modellen vi lånat med sina sinsemellan oberoende faktorinsatser honom inte full rättvisa: i Kina, framhöll han, kunde ökade arbetsinsatser möjliggöra en annan jordanvändning.¹³⁵

6.4. Överskott och mervärde

Brems använde sin modell till att belysa Cantillons värdeteori och hans uppfattning om befolkningstillväxtens förutsättningar. Men modellen träffar väl också när det gäller hans merproduktteori. Merprodukten är mängden producerade lyxvaror, vars sensitiviteter kan prövas på samma sätt som sysselsättningen.

Insätt (11) i (5) och därefter (5) i (10)! Lös sedan ut X_2 !

$$N = b_1 * w * a_2 * N / [b_2 + (a_2/b_2 - a_1/b_1) * b_1 * b_2 * w] + b_2 * X_2$$

$$X_2 = (1 - a_1 * w) * N / [b_2 + (a_2/b_2 - a_1/b_1) * b_1 * b_2 * w] \quad (12)$$

Liksom sysselsättningen beror överskottets storlek av alla parametrarna. Partialderivatorna med avseende på a - och b -koefficienterna samt w är samtliga negativa, oberoende av de relativa arbetsintensi-

Modellens sysselsättning är alltså för rimliga parametervärden känsligare för förändringar i nödvändighetsvarans insatskoefficienter a_1 och b_1 .

¹³⁴Cantillon, a. a., s. 36; jfr: "Diogène, au siège de Corinthe, se mit, dit-on, à rouler son tonneau, afin de ne pas paraître oisif, pendant que tout le monde était occupé; et nous avons aujourd'hui des sociétés entières, tant d'hommes que de femmes, qui s'occupent de travaux et exercices aussi inutiles à l'État, que celui de Diogène. Pour peu que le travail d'un homme apporte d'ornement ou même d'amusement dans un État, il vaut la peine d'être encouragé; à moins que cet homme ne trouve moyen de s'employer utilement." A. a., s. 51 f.

¹³⁵"../ et dans les provinces méridionales ils font trois moissons abondantes de riz, chaque année, par le grand soin qu'ils ont de l'agriculture." Cantillon, a. a., s. 38.

teterna i lyx- och nödvändighetsvaruproduktion.¹³⁶ Intuitivt är det väl också uppenbart att överskottet måste reagera positivt på alla jord- eller arbetsparande förändringar av produktion och efterfrågan liksom på sänkningar av reallönen.

Enligt Cantillon levde alla på jordägarnas bekostnad. Jorden var den knappa faktorn, och jordägarna förfogade därmed ensamma över det netto, som var hela ekonomins mål och mening. Modellen renodlar den synpunkten väl. Det producerade överskottet i (12) kan också skrivas:

$$X_2 = (1 - a_1 * w) * N / [(1 - a_1 * w) * (b_2 + a_2 * b_1 * w / (1 - a_1 * w))] \quad (13)$$

där nämnaren nu är produkten av å ena sidan lyxvaruproduktionens sysselsättningsandel $(1 - a_1 * w)$, å andra sidan den vertikalt integrerade jordinsatsen per enhet lyxvara enligt (7). Efter förkortning fås då:

$$X_2 = N / b_{02} \quad (14)$$

Produktionen av lyxvaran omsluter alltså direkt och indirekt hela ekonomin. All tillgänglig jord är vertikalt integrerad i den liksom nödvändighetsvaror och arbetskraft, som intermediära produkter.

Slutligen kan vi också undersöka överskottets bytesvärde, alltså hur mycket nödvändighetsvara som merprodukten av lyxvara kan bytas mot, om nu jordägarna skulle prioritera en användning av merprodukten till låt oss säga försörjning av soldater eller annat manskap. Av (6), (8) och (14) fås:

$$X_2 * V_2 / V_1 = X_2 * b_{02} / b_{01} = (N / b_{02}) * (b_{02} / b_{01});$$

$$X_2 * V_2 / V_1 = N / b_{01} = (1 - a_1 * w) * N / b_1 \quad (15)$$

En merprodukt i nödvändighetsvaror får alltså samma storlek vare sig den tillbyts eller produceras som sådan. Den beror då endast på jord- och arbetsinsatsen per enhet nödvändighetsvara samt lönesatsen och maximeras vid en minimering av dem.

¹³⁶ $\partial X_2 / \partial a_1 = - a_2 * b_1 * w^2 * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2;$
 $\partial X_2 / \partial a_2 = - b_1 * w * (1 - a_1 * w) * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2;$
 $\partial X_2 / \partial b_1 = - a_2 * w * (1 - a_1 * w) * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2;$
 $\partial X_2 / \partial b_2 = - (1 - a_1 * w)^2 * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2;$
 $\partial X_2 / \partial w = - a_2 * b_1 * N / [b_2 + (a_2 / b_2 - a_1 / b_1) * b_1 * b_2 * w]^2.$

Men maximeringen av överskottet var inte Cantillons problem. Jordan tillhörde fursten och proprietärerna. Denna egendom tillförsäkrade dem och endast dem ett liv i oberoende. Alla andra - arbetande och hantverkare, köpmän och domare, företagare av olika slag - levde helt på deras bekostnad och endast för att de i sista hand tillgodosåg något av deras behov. Om jordägarna arrenderade ut sin jord, så styrde deras efterfrågan via prissystemet ändå jordanvändning och arbetsfördelning, medan befolkningstillväxt och konkurrens tillförsäkrade dem det överskott som jorden medgav. Cantillons ärende var att påpeka att valmöjligheterna och ansvaret var endast deras. Om penningkapitalister berikade sig på deras bekostnad så hade de levt över sina tillgångar. Jordan var begränsad och vad de efterfrågade måste betalas, i sista hand med jord, då ju alla måste leva.

6.5. Överskottsomsorgens politik

En karakteristik av äldre svensk jordbrukspolitik från senmedeltid fram mot 1700-talets mitt gavs i en nu klassisk uppsats av Oscar Bjurling. Senmedeltida stadgor förbjöd skattebonden att inneha mer jord än vad som krävdes för att vara besutten och utgöra full skatt. Arrenderade han ut sin jord, skulle hälften av arrendet gå till kronan. Hemmansklyvning förbjöds, såvida den inte innebar uppodling och ökad skatt till kronan.

Bakom alla dessa bestämmelser låg samma tanke: att genomföra en sådan driftsstorlek ifråga om jordbruksenheter att nettot före skatt blev det största möjliga - av detta netto tog sedan kronan vad den kunde. /.../ Att adeln och kyrkan dock bedrivit en fullt likartad politik gentemot sina landbor (och med större framgång), torde inte vara tvivel underkastat, eftersom dessa hade identiskt samma intresse av dessa som staten hade av skattebönderna, nämligen att pressa ut största möjliga inkomst.

Avsikter och principer var desamma under 1500- och 1600-talen. Gustav Vasa upprepade de medeltida stadgorna och följde deras tankegång. Bönderna fick inte ha för mycket jord men heller inte tränga ihop sig på hemmanen. Jord- och arbetsinsatser skulle kombineras så att det beskattningsbara nettot maximerades. Förbudet mot

jordstyckning och hemmansklyvning upprepades under 1600-talet och kompletterades 1686 med regleringen av det tillåtna tjänstefolket efter hemmantalet i den första kända tjänstehjonsstadgan.¹³⁷

Bjurling fångade utan tvivel den äldre jordbrukspolitikens logik. Den kom att arbeta med både regler och avgifter. Skattläggningen åsyftade att den tillgängliga jorden skulle debiteras största möjliga skatt. Idealt skulle jordebokens debitering vara "geometrisk", dvs grunda sig på kartering och avmätning. Den skulle sedan beräknas efter skattläggningsmetoder, som i princip tilldelade kronan eller ränteägaren allt över produktionskostnadstäckning. Förbuden mot bönders innehav av jord över fullsuttenhetsgränsen blev av allt att döma obsoleta efter 1500-talets befolkningstillväxt. Gentemot böndernas benägenhet att klyva hemmanen i för små delar litade man däremot inte till skattekravens effekter utan aktualiserade tvärtom efter hand befintliga äldre förbud och kompletterade dem med förbud mot torpanläggning på skatte- och kronojord. I sin fullt utvecklade form omfattade jordpolitiken också ett genomfört försök att minimera även den arbetskraft varmed skatten producerades. Användningen av drängar och pigor blev först föremål för kvantitativa begränsningar. Regleringen kompletterades med beskattning, när krigföringens manskapsbehov på nytt gjorde sig gällande. Lönetaxor bifogades redan den äldsta tjänstehjonsstadgan.

Det vore delvis missvisande att kalla denna politik överskottsmaximerande. Gränserna för samhällets möjligheter att tillvarata ett växande överskott i form av jordbruksprodukter och folk var snäva. Krig kunde spränga dem, men å andra sidan reproducerar livsmedel inte människoliv så omedelbart som i modellvärlden. Trots sina maximala skatteanspråk var politiken i realiteten defensiv, syftande till att avvärja att en given civil och militär överbyggnad underminerades av onödig förbrukning av jord och arbete i dess motvilliga underlag.

Men i stora delar av landet gick målsättningarna längre. Från 1630-talet hade stångjärnssmidet målmedvetet lokalisrats till "landet", dvs till områden utanför bergslagen för att skydda framför allt gruv- och tackjärnsdrift men också tidigt etablerade stångjärnsbruk

¹³⁷O. Bjurling, "Frihet och tvång i jordbrukspolitiken", i: *Problem i svensk ekonomisk historia* (utg.: R. Adamson & L. Jörberg 1972), s. 7 ff.

från ytterligare konkurrens om skogen. Det regelsystem, som utvecklades inom bergsadministrationen under 1600-talet, syftade till att på olika sätt frigöra resurser i form av jord och arbetskraft för att tillgodose det växande stångjärnssmidets behov av råvaror, bränsle och transporter. Framställningen av ett skeppund stångjärn vid stångjärnshammaren förbrukade kanske 20 tunnor kol och 10 dagsverken, av vilka runt 50% föll på kolningen och 30% på transporterna, så att kol- och förbönder stod för 80% av den direkta arbetsinsatsen. För att tillföra sådana resurser avyttrade bergsadministrationen ränta och skatt av krono- och skattejord, som kunde förvandlas till kol och dagsverken, och försökte därutöver reglera handeln med och priset på kol och begränsa konkurrensen mellan köparna. För att effektivisera deras användning sökte den också reglera brukens arbetsorganisation.¹³⁸ Den politik som bergsadministrationen var redskap för var mer offensiv. Överskottets tillväxt hade här inte samma gränser. Den kom att beröra snart sagt hela landets skogsbygder. Järnhanteringen riktade sig mot en växande yttre marknad som i sin tur kunde tillgodose ett expansivt importbehov.

Det finns med dessa skillnader gemensamma drag. I båda fallen sökte man med administrativa medel pressa eller hålla nere de kostnadsparametrar, som intuitivt kunde uppfattas som hot mot eller begränsningar av en överskottsproduktion: insatserna av jord och arbete liksom arbetets reala kostnader. Om resultatet hade man kanske inte så stora illusioner. Men ett administrativt tryck mot kostnaderna måste ha uppfattats som ändamålsenligt. Det är inriktningen som intresserar oss här. Den är inte överraskande men behövs som bakgrund.

Den modell vi jämför med kan ju, om så skulle behövas, bekräfta den rent matematiska logiken i denna politiska inriktning. Men jämförelsen visar också att politiken inte bars upp av den förtröstan som Cantillon försökte intala 1700-talets jordägare. Varken kammar- eller bergskollegiet skulle ha låtit sig övertygas om att de svenska bönderna levde helt på överhetens bekostnad och endast för att tillgodose överskottsproduktionens behov, eller att deras konkurrens om jor-

¹³⁸För en modern översikt, se P.- A. Karlsson, *Järnbruken och ståndssamhället: institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700-1770* (1990), s. 24-30, 43-59.

den var nog för att tillförsäkra ränteägarna vad dem tillkom. Den förda politiken litade inte till efterfrågan och marknadsprisbildning. Med sina försök att direkt reglera jord- och arbetskraftsanvändning signalerar den att den reella makten över resurserna var fördelad på ett annat sätt än i Cantillons modell.

6.6. Från överskott till uppodling och folkökning

Frihetstiden gav från början ett stort utrymme för andra målsättningar i den ekonomiska politiken. En del av dessa var oomstridda eller rent av obestridliga och såtillvida i sig triviala. Dit hörde positiv handelsbalans och befolkningstillväxt. Deras obestridlighet gjorde emellertid att de med fördel kunde åberopas för olika syften. Manufakturpolitiken argumenterades med hänvisningar till dess framtida positiva effekter för både handelsbalans och befolkning. Detsamma gällde något senare den mer jordbruksvänliga politiken. Men också delar av den äldre politiken, framför allt privilegieringen av bergshandlingen, kunde ju åberopa sina verkningar för balansen i de utrikes betalningarna och för sysselsättningen. Det är när de allmänna argumenten används för att bryta upp väsentliga delar av tidigare politik som deras betydelse blir gripbar.¹³⁹ Låt oss sammanfattande beskriva denna uppbyggnad!

Emigrationstemat aktualiserades redan omkring 1730 i diskussioner om bristen på tjänstefolk och som argument mot tjänstehjonsbeviljningen. Fr o m 1731 kom också tjänstehjonsbeviljningen att lindras varaktigt.¹⁴⁰ Tio år senare kom de första förordningarna för att med särskilda förmåner stimulera nyodling på bymark och allmänningar.¹⁴¹ I den i Dalupprorets spår allmänt tillmötesgående resolutionen

¹³⁹För exemplifiering av sysselsättningsargumenten i den tidiga frihetstidens manufakturpolitik, se K. Petander, *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framträdde i litteraturen. I. 1718-1765* (1912), s. 22 ff. Om spänningsförhållandet mellan manufakturpolitiken och bergshandlingens intressen, se t ex Heckscher, "Produktplakatet", i: Heckscher, *Ekonomi och historia* (1922), s. 187 ff.

¹⁴⁰Ovan, s. 69 ff.

¹⁴¹Förordning, angående landskulturen 25/11 1740; Resolution på Rikens allmoges allmänna besvär 1/9 1741. pkt 4; Förklaring över förordningen av den 25/11 1740 om mossars och kärrs, samt annan oländig marks uppod-

på allmogens besvär 1743 revs så den hittillsvarande restriktiva torppolitiken upp med ett plötsligt medgivande: skattebönder försäkrades om att utan särskild beskattning få behålla torp och uppodlade lägenheter på sina hemmans enskilda mark, både redan byggda och hädanefter anlagda.¹⁴² Fyra år senare följde liberaliseringen av hemmansklyvningen. I själva förordningen intogs ett medgivande om att bönderna fick behålla sina barn hemma i obegränsad omfattning även om tjänstehjonsstadgans gränser för den tillåtna arbetskraften därmed överskreds, varmed bondeståndets egna krav vid samma riksdag delvis tillgodosågs. De generellt arbetskraftsreglerande ambitionerna i tjänstehjonsregleringen hade därmed offrats för en befolkningsstimulerande diskriminering av barnlösa jordbrukare.¹⁴³

Denna avgörande förändring var aldrig oomstridd. Uppenbarligen gynnade den bönderna i konkurrensen om arbetskraften, och flera initiativ togs till en återgång, särskilt när goda skördar skärpte denna konkurrens.¹⁴⁴ Likafullt följde först, från 1749, en differentiering av tjänstehjonsbevillningen, som lindrade avgifterna för halv-vuxna drängar och pigor, och sedan, från 1752, ett principiellt upphävande av den.¹⁴⁵ År 1757 återkom man till torplagstiftningen med en förordning, som å ena sidan utsträckte rätten att på enskilda ägor och utmark utan vidare skattläggning anlägga torp och nybyggen också till kronohemmansåbor, å andra sidan gjorde reservation för de ställen i bergslagen där sådana anläggningar kunde vara bergverken till skada och förfång - således *inte utanför* bergslagen eller bruken till förfång. Som ändamål proklamerades nu "att landet måtte

lande 5/10 1741; i: *Utdrag utur alle...publique handlingar* (Modée) 3 (1749), s. 1659, 1700, 1757 ff.

¹⁴²Resolution uppå allmogens allmänna bersvär 10/9 1743, pkt 20; i: *Utdrag* (Modée) 3 (1749), s. 2079.

¹⁴³"Allmogen må ävenväl hemma hos sig behålla sina barn, så många de åstunda, fastän de skulle överskrida det uti tjänstehjonsstadgan utsatta antal. Men där någon icke haver egna barn, bör den vara belåten med så många tjänstehjon, som nästberörda stadga medgiver." Förordning, angående hemmansklyvning 30/6 1747; i: *Utdrag* (Modée) 3, s. 2391.

¹⁴⁴Utterström, *Jordbrukets arbetare I* (1957), s. 277-280.

¹⁴⁵Ovan, s. 72 ff.

bliva uppodlat och folknummern ökas".¹⁴⁶ Det pommerska kriget medförde återfall i äldre tongångar.¹⁴⁷ Men 1762 återkom befolkningpolitiken. Med hänvisning till en allmänt överklagad folkbrist och för att befordra tidiga giftermål för dem, som inte hade möjlighet att äga eget jordbruk, tilläts nu jordägare och hemmansbrukare på landet att på enskild mark bygga backstugor och bostäder åt tjänstefolk, som var gifta eller ville ingå giftermål. När sådant tjänstefolk fått tre barn i mantalspliktig ålder, skulle båda föräldrarna befrias från alla mantalspengar.¹⁴⁸ Om lättnader i personella utskylder för flerbarnsfamiljer, denna gång för hemmansbrukare, torpare, ryttare, soldater m fl samt för nybyggare på kronojord beslöts också vid riksdagen 1769-70.¹⁴⁹ På 1760-talet togs också steg i riktning mot en friare arbetsmarknad för tjänstefolket.¹⁵⁰

¹⁴⁶Kungl. Maj:ts brev till samtliga landshövdingar, angående torps och nybyggens anläggande på hemmansågor 18/2 1757; i: *Utdrag* (Modée) 6 (1761), s. 4590 f.

¹⁴⁷Kungl. Maj:ts kungörelse att de i landsorterna lediga varande manspersoner böra ofördröjligen antaga hemmansbruk eller annat lag likmätigt näringsfång, eller ock träda uti krigstjänst 3/7 1759; i: *Utdrag* (Modée) 7 (1779), s. 4901. Jfr Utterström, *Jordbrukets arbetare I* (1957), s. 280.

¹⁴⁸Kungl. Maj:ts förordning, att jordägare och hemmansbrukare å landet måge för gifta legohjon å sina ägor uppbygga backstuvor och boningsrum 20/7 1762; i: *Utdrag* (Modée) 7 (1779), s. 5251 ff.

¹⁴⁹Kungl. Maj:ts förordning, till befordran av folkmängdens ökande i riket 8/3 1770; i: *Utdrag* (Modée) 9 (1777), s. 260; Kungl. Maj:ts kungörelse angående vissa förmåner för nybyggare på kronojord 4/4 1770; i: *a. a.*, s. 354. Jfr Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860* (1967), s. 68-70.

¹⁵⁰".../ finner Kungl. Maj:t för gott, att härmed allmänneligen stadga, det samtliga dess trogna undersåtar av allmogen i Sverige och Finland, böra hädanefter obehindrat få nyttja den ett fritt folk så högt tillståndiga lika fri- och rättighet, att inom rikets gränser, söka dess lovliga näring och utkomst, i vad ort och landskap de det lättast och för sig behagligast finna; i förmåga varav alla tillförne från Kungl. Maj:t eller dess ämbetsmän däremot utgångne förbud, undantag och exklusioner härigenom alldeles upphävas." Kungl. Maj:ts resolution och förklaring på allmogens allmänna besvär vid sistöverståndna riksdag 9/12 1766 § 11; i: *Utdrag* (Modée) 8 (1774), s. 7465 ff. - ".../ skall ingen, som trätt uti gifte och äger visst boningsrum, eller är å visst ställe boende, emot sin vilja till årstjänst tvingas; även som icke eller någon vara förfallen till krigstjänst, då han det ej åstundar; /.../. Kungl. Maj:ts förordning, angående uppmuntringar till jordbrukets upphjälpande 8/3 1770; i: *Utdrag* (Modée) 9(1777), s. 260 f.

På ca 25 år genomfördes alltså en fullständig brytning med ett lagstiftningssystem, som under tre århundraden gradvis utvecklats i syfte att minimera de resurser av arbetskraft och jord, som en given grundskatteintäkt tog i anspråk. Ett hemman fick nu rymma flera skattskyldiga brukare med egna barn i obegränsad omfattning. Där fick också finnas torpare och gifta tjänstehjon i backstugor, som erbjöds lindrad personlig beskattning, om de födde tillräckligt många barn. Vad som kvarstod av den äldre lagstiftningen var tjänstehjonsstadgans begränsning av antalet i årstjänst antagna tjänstehjon - som diskriminerade mot barnlösa brukarfamiljer - och samma stadgors gamla lönetaxor, som inflationen vid 1750-talets slut måste ha gjort obsoleta. Turneringen av lagstiftningen är känd och omskriven liksom dess ideologiska motivering.¹⁵¹ Det bör framhållas att målsättningsproklamationerna om uppodling och folkökning kommer in i förordningarna först på 1750-talet och på 1760-talet urartar till standardretorik.¹⁵²

Det har nu kunnat visas att det parallellt med denna utveckling också pågick en betydande uppluckring av det etablerade bergsadministrativa systemet. Bergsadministrationens centrala och lokala instanser - bergskollegiet respektive bergmästare och bergs- och hammarting - har under frihetstiden försvagats i sina möjligheter att på administrativ väg tillgodse stångjärnssmidets intressen. Allmogen har med påtaglig framgång kunnat värja sig mot olika sidor av

¹⁵¹O. Bjurling, "Frihet och tvång i jordbrukspolitiken", i: *Problem i svensk ekonomisk historia* (R. Adamson & L. Jörberg, 1972), s. 10-11; G. Utterström, *Jordbrukets arbetare I* (1957), s. 234 -300. Idéerna rubricerades som "för-fysiokratisk jordbruksvänlighet" i Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II:2* (1949), s. 857 ff.

¹⁵²T ex: "Alldenstund Riksens Ständer /.../ andragit och föreställt, huruledes det på ett märkligt sätt skulle bidraga till det angelägna lantbrukets upphjäl-pande, varav så mångfaldiga fördelar med säkerhet äro att förvänta, ej mindre till folknummerns förökande, än alla de övriga näringarnas i riket vidare uppkomst, styrka och forkovring, om lantmannen i gemen blevo frihet lämnad, att inom riket själv få avsätta sina varor och vad lantbruket av sig kastar, evarest och på vad tid på året honom bäst synes och lägligast faller; /.../haver Kungl. Maj:t i nåder velat förordna och allmänneligen kungöra, det bör lantmannen äga rätt och frihet till seglations idkande på alla orter inom riket, /.../." Kungl. Maj:ts kungörelse, angående den lantmannen i gemen förunte seglationsfriheten inom riket till dess varors och avels avsättande 20/11 1766; i: *Utdrag* (Modée) 8 (1774), s. 7411 f.

"koltvånget": förvandlingarna av skatter och räntor i kollevaranser förhindrades eller bromsades, dagsverksskyldigheten begränsades, och gentemot den tidigare regleringen av kolhandel och kolpriser förstärktes böndernas rättigheter som säljare på kolmarknaderna institutionellt. Den företrädesrätt framför åbon, som bruken hade till skatteköp av för dem omistliga hemman, bestreds i växande omfattning med stöd av häradsting, lokalförvaltning och ibland också Rikens Ständer. Det förefaller också ofrånkomligt att ett växande motstånd mot stångjärnssmidets expansiva resurskrav, lokalt från berörda näringar i stad och på land, centralt i de ofrälse stånden, var en viktig faktor bakom såväl smidesbegränsningen som den sena frihetstidens förbud mot smidesflyttningar.¹⁵³

6.7. Särdrag i svensk populationism

Ekonomisk politik under frihetstiden gick synbarligen från över-skotts- till befolknings- och sysselsättningsmaximering. En sådan karakteristik behöver naturligtvis garderingar. Själva statsskicket gav åt politiken en ny grad av offentlighet, som inte kunde undgå att påverka dess uttalade målsättningar. Politiken i sig saknade både program och implementering och bestod till stor del av gester och riktningangivande men inte alltid konsekventa uttalanden. Målsättningen hade karaktären av en allmänt formulerad nationell kompromiss, en gemensam säng där man kunde drömma olika drömmar. Den överlevde inte heller frihetstiden. Ett karakteristiskt drag är att prioriteringen av befolkningstillväxten så småningom smälte samman med "friheten" men också tillsammans med den i växande grad blev de ofrälse ståndens angelägenhet och verktyg. I ett gustavianskt perspektiv framstod frihetstidens befolkningspolitik också som ett uttryck för ständerväldets självsväld.¹⁵⁴

Som särskilt Utterström visat hade frihetstidens populationism sin omedelbara verklighetsförankring i konkurrensen om arbetskraften på landsbygden. Därmed var den både konjunkturberoende och präglad av intressemotsättningar. På kort sikt berodde dess yttringar

¹⁵³P.- A. Karlsson, *Järnbruken och ståndssamhället* (1990), s. 60-82, 100-115, 134-157, 167-188, 205-206, 224-227.

¹⁵⁴Utterström, *Jordbrukets arbetare I* (1957), s. 305-307.

av skördeutfall och därav bestämda växlingar i efterfrågan på arbetskraft. På längre sikt befruktades den av långvarig inflation och stigande relativpris på spannmål.¹⁵⁵ Inflationens betydelse för själva idéinnehållet var förmodligen flersidig. Å ena sidan hjälpte väl banklånen de större arbetsköparna att betrakta sådana eftergifter åt bönder och tjänstefolk, som tycktes skärpa den omedelbara bristen på arbetskraft, såsom trots allt uthärdliga investeringar i ett framtida arbetskraftsöverflöd. Å andra sidan underbyggde sedelmynt och varufördyring de kontrasteringar av följderna av mer folk respektive mer pengar och de föreställningar om ett hotande "spanskt" förfall i Sverige som de inflationskritiska populationisterna arbetade med.¹⁵⁶

Cantillon var känd i Sverige. Han återropades av Christiernin och Leuhusen.¹⁵⁷ En viss kännedom om hans idéer förmedlades också av Mirabeau, "människovännen", vars arbete till en del översattes till svenska.¹⁵⁸ Mirabeaus devis passade den svenska populationismen utmärkt: *sans la subsistance point de population; sans la population point de subsistance*. Cantillon sade det kortare och enklare: *il faut que tout le monde vive*.

Men skillnaderna mellan å ena sidan svensk populationism årtiondena efter 1750 och å andra sidan Cantillon och den modell av hans idéer, som tjänat oss som slagruta, är naturligtvis iögonenfallande. Hos Cantillon är jorden den knappa faktorn och värdesubstansen, medan arbetskraften är fritt reproducerbar med livsmedel, dvs med arbete och jord. Den svenska befolkningspolitiken inriktades efter

¹⁵⁵Utterström, *Jordbrukets arbetare I* (1957), s. 234 ff.

¹⁵⁶Mest utvecklat hos Edv. Runeberg, se K. Petander, *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framträda i litteraturen*. 1. 1718-1765 (1912), s. 161 ff. Jfr Heckscher - alltid ogin mot anti-malthusianer - i *Sveriges ekonomiska historia II:2* (1949), s. 852: "En fantastisk grundtanke i Runebergs framställning var, att man skulle finna bot för överdriven penningmängd - som för honom stod som en stor fara - genom motsvarande folkökning."

¹⁵⁷P. N. Christiernin, *Utdrag av föreläsningar, angående den i Soea Rike upstigne wexel-coursen* (1761); C. Leuhusen, *Tankar om de rätta och sanskyldiga medel til Sweriges wälmåga*. 1 (1761).

¹⁵⁸V. R. de Mirabeau, *L'ami des hommes ou Traité de la population* (1756); *Tankar om sedernas werkan på folk-mängden i et land* (1759). När den svenska översättningen kom ut, hade Mirabeau under Quesnays överväldigande inflytande konverterat till fysiokratismen och brutit med både Cantillons idéer och sin tidigare populationism.

hand på att gynna tidig familjebildning även bland torpare och tjänstehjon och på att premiera högre barnantal inom familjerna, och den ansats till värdeteori, som möter hos de populationistiska författarna i Sverige, är snarast arbetsvärdeteoretisk. Cantillon var merkantilist och förordade ökad sysselsättning framför allt i de inhemska manufakturerna. Den svenska populationismen förhöll sig ibland kritisk till privilegierandet av manufakturerna och var deciderat "jordbruksvänlig".

Skillnaderna bör inte misstolkas. Cantillon har här tolkats med hjälp av en modell med parametriska och sinsemellan oberoende in-satskoefficienter, som han också använde sig av i sin diskussion av europeiska förhållanden. Men för Kinas vidkommande trodde han att ett mer arbetsintensivt jordbruk hade medfört och möjliggjort jordbesparande teknologiska förändringar. Ihärdiga påståenden hos de svenska populationisterna om att ökade arbetsinsatser i det svenska jordbruket skulle ge växande och inte avtagande avkastning borde ha rätt till en motsvarande tolkning och var i så fall kanske en riktig prognos, åtminstone på längre sikt.¹⁵⁹ Inte heller förhållandet till merkantilismen är någon skiljelinje. De svenska populationisterna var varken rousseauaner eller fysiokrater och förbisåg varken arbetsdelningens allmänna eller det artificiella arbetets speciella utvecklingsmöjligheter.

Cantillons merkantilistiska populationism var logiskt förbunden med hans fördelnings- och överskottsteori. Alla levde på jordägarnas bekostnad. Men jordegendomen och med den konsumentsuveräniteten var koncentrerad till ett fåtal. Sysselsättningseffekten av jordägarnas livsmedelskonsumtion var därmed begränsad. Ur befolkningssynpunkt borde deras konsumtionsmönster då vara arbetskrävande och jordbesparande: till skillnad från fysiokraterna senare förordade Cantillon *luxe de décoration* framför *luxe de subsistance*. Mer jord kunde på så sätt förbehållas produktionen av livsmedel dels för dem som sysselsattes i den arbetsintensiva lyxvaruproduktionen, dels för dem som dessas livsmedelsförsörjning i sin tur sysselsatte.

---

¹⁵⁹Petander, *a. a.*, s. 162 f. med not 2. - För en tolkning av utfallet, se C.- J. Gadd, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860* (1983), s. 278 ff.

Men i svensk befolkningsvänlig litteratur betonades i växande utsträckning Sveriges egenart. Sverige kunde inte jämföras med England och Frankrike, framhöll Jacob Faggot 1755. Befolkningstätheten här var bara en bråkdel av dessa länders. Vidlyftiga ägor var därför en nackdel, medan de som tog för sig lite jord kunde bruka den väl med sin begränsade arbetskraft. Faggot hade flera argument för att jordbruket måste svara för befolkningstillväxten. Varken handel eller manufaktur kunde sysselsätta mer folk: av brist på kapital och arbetskraft kunde vi inte konkurrera med andra nationer på exportmarknaderna. Av tabellverket framgick också att de svenska städerna var obetydliga med internationella mått och att de dessutom inte kunde reproducera sin egen befolkning utan tvärtom årligen förödde en del av landsbygdens folkökning. Därav följde alls inte att slöjder och stadsnäringar var onödiga, endast att mer inte kunde begäras av dem utan biträde av ett behörigt lantbruk. Bergshanteringens tillverkningar tycktes överstiga vad skogarna tålde och borde därför snarare begränsas än utvidgas. Av ämbets- och tjänstemän hade Sverige mer än nog. Endast jordbruket behövde nu mer arbetskraft, och att det hittills inte efter naturens ordning kunnat svara för landets folkökning tillskrev Faggot politiska och institutionella förhållanden:

/.../ ty det har fordom varit stadgat: att inga flera hjonelag finge byggas och inga flera hushåll å landet inrättas, än de varit förut; och dy har vårt publicum aldrig haft den ringaste nytta, utan mera skada av berörde tillökning, eftersom tusentals människor, vilka på vår kostnad här blivit födda och uppfödda, äro därigenom förvisade riket, så snart de kunnat göra gagn, och hava således minskat vår egen och ökat en utrikes folkhop. Nu kan det ingom vara oveterligt, att sådan utflyttning av vårt folk skett i några hundra år, eller alltsedan hemmansklyvningen blev förbjuden, och sedan torpare blevo självskrivna till soldater, samt alla de, som icke ägde jordbruk å landet, blevo förklarade för lösdrivare och utsatta för åtskilliga hårda medfarter; fördenskull är det icke underligt, att folkbristen är störst i lantmannanäringen.¹⁶⁰

Den för Cantillon centrala efterfrågeaspekten på städers och manufakturers tillväxt blev prövad framför allt av Nordencrantz 1756,

¹⁶⁰J. Faggot, "Betänkande om vårt allmänna tillstånds sjukdom och bot" (1755), Utg. av B. Hanssen. *Ekonomisk tidskrift* 48 (1946), s. 277-281.

som naturligtvis också anlade institutionella synpunkter. Efter att ha åberopat Humes apostrofering av Schweiz, som varken hade fruktbar jord eller handel men ändå var folkrikt tack vare sina goda lagar, fortsatte han:

/.../ månne icke Sverige till dess invärtes beskaffenhet i många mål är lika med Switserland? Det senares regementskonstitution, i anseende till likheten i stånd och intressen har vida vägnar företrädde framför det förras. Det förra har stort företräde framför det senare uti belägenheten vid havet; men denna naturliga förmånens frukter äro mångfalt absorberade genom olikheten i stånd, intressen och monopolier, och i synnerhet genom åtskillnaden på stads- och lantnäringsfång, landsköp med mera, /.../ när man /.../ betraktar, det man påstår, att vid pass 200 000 människor, som alla våra städer i Sverige till det högsta kunna innehava, skola genom deras konsumtion kunna upphjälpa två miljoner landsmäns näringsfång, varav en stor del aldrig sett eller kunna se en stad, så bliver påståendet åtlöje värt /.../.

I vilken utsträckning kunde då slöjder i Sverige utvecklas med hjälp av inhemsk konsumtion och efterfrågan?

/.../ så skall man finna, att av, vid pass, 2 1/4 miljon människor, långt över 2 miljoner därav, som består av allmogen och det mindre borgerskapet i städerna, besitta sådana näringsfång, och till följe därav sådana inkomster, att när alla deras utgifter till alla allmänna behov avdrages, så äro de intet i tillstånd med någon konsumtion av fabriker, att befordra någon stor extension därav, samt om de det försöka skulle, eller genom någon uppmuntring därtill förmås, så vore det till deras skada. Betraktar man det återstående antal av det bättre slags folkets inkomster, såväl som betjäningens löner, så äro de så ringa, sedan deras, så väl som gemene mans utgifter till det allmänna avdragna äro, att omöjligen någon stor inrikes konsumtion av fabriker därpå kalkyleras kan, näml. såframt man vill att konsumtion eller levnadssätten skall svara emot inkomsterna.¹⁶¹

En tidig och genomförd kritik av det svenska ståndssamhället gav Nordencrantz en särställning, men hans inflytande på diskussionen

¹⁶¹(A. Nordencrantz), *Påminnelser vid manufactur-commissarien Eric Salanders så kallade Genväg til slögder [..] vid riksdagen år 1756* (u.å.), s. 89-91. - Nordencrantz hade 30 år tidigare medverkat vid den frihetstida manufakturpolitikens tillkomst, då liksom Salander tillhörig Jonas Alströms klientel.

från 1750-talets mitt var utan tvivel starkt.¹⁶² Den jordbruks- och befolkningsvänliga litteraturen från frihetstidens sista 15 år - Norden-crantz, Faggot, Runebergarna, Leuhusen, Chydenius, Barchaeus - utformades i medvetenhet om det egna landets egenart och med ett därmed sammanhängande mer självständigt förhållningssätt till den utländska litteraturen.

Men härifrån finns det också en logisk anknytning till denna litteraturs radikalism och samhällskritik. Ta bort efterfråge- och sysselsättningseffekterna av proprietärernas och annan överflödskonsumtion! Överskottsinkomsterna förlorar därmed hela sitt ekonomiska existensberättigande i större delen av 1700-talets senmerkantilistiska och förklassiska litteratur, hos Mandeville likaväl som hos Cantillon och fysiokraterna. Nordencrantz' omdöme att det bättre slags folkets konsumtion inte kunde bära en inhemsk marknad för fabriker och slöjder är såtillvida mer ominöst än vad det ger intryck av. Det lämnade ingen annan väg öppen till landets uppodling och folknummerns förökning än större frihet för de närande i samhället.

Övervinnandet av Sveriges relativa underutveckling och folkfattigdom var den underliggande frågan i huvuddelen av frihetstidens ekonomiska litteratur och diskussion. Manufakturpolitiken lanserades som en lösning. Man kunde då anknyta till ett ledande utvecklingsparadigm i engelsk och fransk litteratur. Jordan var begränsad och togs först i anspråk av en växande befolkning, som också under inbördes tävlan om den koncentrerade jordägandet till ett fåtal. När så hade skett kunde befolkningstillväxten fortsätta endast genom att de jordlösa genom sinnrikt och konstförfaret förädlingsarbete gjorde sig oundgängliga för jordägarna och på så sätt fick del i de livsmedel, som dessas jord avkastade.¹⁶³ Det är en konception som inte bara kännetecknar den utvecklade merkantilismen utan också lever vidare

¹⁶²Flera motiv - emigrationshotet, tjänstehjonslagstiftningens karaktär av intresselagstiftning, kritiken av jordbeskattningen - föregrips i Nordencrantz' manuskript från 1730-talet, *Anatomia et scrutamen status politiæ svecanæ*. L. Herlitz, "Det civila samhället och Sveriges underutveckling: Anders Bachmanson från Arcana till Anatomia". *Scandia* 57 (1991). - Carl Leuhusen var Nordencrantz' måg, och Chydenius framhävde själv impulserna från Nordencrantz.

¹⁶³A. Bachmanson, *Arcana oeconomiae et commercii* (1730), s. 136 f. med åberopande av särskilt W. Temple. Jfr också t ex J. Alströmer, *Sveriges välstånd om det vill*. *Kungl. Vet.-akadmiens præsidiatal* 1 (1745).

hos Turgot och Adam Smith. Den jordbruksorienterade populationism, vars politiska genomslag också gav mantalsskrivningen nya förutsättningar, bröt med hela denna tradition. Eftersom den därvid berövade ett jordägande fåtal dess ekonomiska funktion, fick den också en samhällskritisk inriktning.

Käll- och litteraturförteckning

Källor:

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Konsistoriernas skrivelser till Kungl. Maj:t.
Frihetstidens utskottshandlingar.

1731, 1746-47, 1751-52.

Börstorpssamlingen

A. Nordencrantz'arkiv: "Anatomia et scrutamen" 1, 1732. E3001.

Eli Heckschers samling.

"Mantalskriven befolkning i Västmanlands län 1696-1735".

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Länsstyrelsen för Göteborgs och Bohus län, landskansliet.

Ankomna skrivelser från Kungl. Maj:t m. fl.

Länsstyrelsen för Skaraborgs län, landskontoret.

Landsböcker med verifikationer.

Kontributionsbokslut.

Mantalslängder. (1703 i landsboksver. 1703 E1b:17, skadad)

Markegångstaxor.

Häradsrättsarkiv (Dimbo, Hova, Kåkind, Slättäng, Åse).

Domböcker

Kyrkoarkiv (Skara stift)

Befolkningsstatistiska tabeller.

Litteratur:

Alströmer, J., "Sverges välstånd om det vill", i: *Kungl. Vet.-akadmiens præsidiatal I* (1745).

Axelsson, G. E., *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid*. 1888.

Bjurling, O., "Frihet och tvång i jordbrukspolitiken", i: *Problem i svensk ekonomisk historia* (utg.: R. Adamson & L. Jörberg). 1972.

- Brems, H., *Pioneering economic theory, 1630-1980: a mathematical restatement*. 1986.
- Cantillon, R., *Essai sur la nature du commerce en général*. Texte de l'édition originale de 1755 /.../. INÉD. 1952.
- Christiernin, P. N., *Utdrag av föreläsningar, angående den i Svea Rike upstigne wexel-coursen*. 1761.
- Faggot, J., "Betänkande om vårt allmänna tillstånds sjukdom och bot" (1755). Utg. av B. Hanssen. *Ekonomisk tidskrift* 48. 1946.
- Forssell, A., "Några bidrag till mantalsskrivningslagstiftningens historia 1723-1812." *Meddelanden från svenska riksarkivet för år 1930*. 1932.
- Gadd, C.- J., *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860 (= Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 53)*. 1983.
- Hallerman, P., "Tillståndet i Blekinge under det stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok* 1916.
- Hallerman, P., "Tillståndet i Uppland under det stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok* 1919.
- Hannerberg, D., "Mantalsskriven befolkning och total folkmängd." *Gothia V*. 1940.
- Heckscher, E. F., "En mätare på svenska folkets välståndsutveckling: den mantalsskrivna befolkningen 1634-1820", i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier*. 1936.
- Heckscher, E. F., "Produktplakatet", i: Heckscher, *Ekonomi och historia* 1922.
- Heckscher, E. F., "Sveriges befolkning från det stora nordiska krigets slut till Tabellverkets början (1720-1750)", i: Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* .1936.
- Heckscher, E. F., *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2*. 1936.
- Heckscher, E. F., *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II.1-2*. 1949.
- Heckscher, E. F., "Sveriges ekonomiska utveckling i fågelperspektiv." *Ekonomien* 1932, nr 4.
- Herlitz, L., *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden (= Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 31)*. 1974.

- Herlitz, L., "Det civila samhället och Sveriges underutveckling: Anders Bachmanson från Arcana till Anatomia". *Scandia* 57. 1991.
- Historisk statistik för Sverige. I. Befolkning 1720-1967* 2 uppl. 1969.
- Höjer, M., *Konungariket Sverige: en topografisk-statistisk beskrifning. II.2* . 1881.
- Imhof, A., *Aspekte der Bevölkerungsentwicklung in den nordischen Ländern, 1720-1750* . 1976.
- Jutikkala, E., "Die Bevölkerung Finlands in den Jahren 1721-49". *Annales academiae scientiarum Fenniae B:LV:4*. 1945.
- Karlsson, P.- A., *Järnbruken och ståndssamhället: institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700-1770*. 1990.
- Leuhusen, C., *Tankar om de rätta och sanskyldiga medel til Sweriges wälmåga. 1*. 1761.
- Lext, G., *Mantalskrivningen i Sverige före 1860 (= Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 13)*. 1968.
- Lindegren, J., *Utsskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*. 1980.
- Malmström, C. G., *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälföringen 1772. 2-3* . 2 uppl. 1895-97.
- Marx, K., *Das Kapital III* . 1953.
- Mirabeau, V. R. de, *L'ami des hommes ou Traité de la population*. 1756.
- Nilsson, S. A., *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 161)*. 1990.
- Nordby, P., "Mantalslängdernas kolumner i Skara fögderi 1695-1805". *Ekonomisk-historiska institutionen i Göteborg. Dupl. Nov.* 1986.
- (Nordencrantz, A.), *Påminnelser vid manufactur-commissarien Eric Salanders så kallade Genväg til slögder [..] vid riksdagen år 1756*. U.å.
- Petander, K., *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framträda i litteraturen. I. 1718-1765* . 1912.
- Post, J. D., *Food shortage, climatic variability, and epidemic disease in pre-industrial Europe: the mortality peak in the early 1740's*. 1985.
- Rosman, H., "Gotlands folkmängd under 1700-talet." *Gotländskt arkiv* V. 1933.

- Runeberg, Edv., "Tal om varors värden", i: *Kungl. Vet.-akadmiens præsidiatal* 3. 1769.
- Schartau, S., "Kopparbergs län under det stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok* 1918.
- Schartau, S., "Om ödeshemmanen i Älfsborgs län under det stora nordiska kriget." *Karolinska förbundets årsbok* 1912.
- Schartau, S., "Tillståndet i Jönköpingslän 1697-1721." *Karolinska förbundets årsbok* 1915.
- Utdrag utur alle ifrån den 7. December 1718 utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer [.../ (Modée) 1 -9. 1742-77.*
- Utterström, G., *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*. 1. 1957.
- Utterström, G., "Some population problems in pre-industrial Sweden". *The Scandinavian economic history review* 2. 1954.
- Wohlin, N., *Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:e och 19:de århundradena*. 1912.
- Åmark, K., *Sveriges statsfinanser 1719-1809*. 1961.
- Årstrycket.

Summary

The poll-money in the old service society: the population registered for poll-tax in the province of Skaraborg 1699-1767.

From the middle of the 1620's the Swedish Crown tried rather unsuccessfully to collect a duty on every barrel of corn grinded by querns and flour-mills. In 1635 this duty was substituted by a poll-tax, which was to last for more than 300 years. During the greater part of this period, the poll-money was exacted from the population between 15 and 63 years of age, with the exception of some groups of exempted, mainly the nobility, their servants, and those on active military service. Those liable to the poll-money were yearly entered into registers drawn up at local meetings by special civil servants, the so-called poll-tax commissars. Since it was the most comprehensive one, the poll-tax register soon developed into the basic register of population. It became the basis of a growing number of other tax-lists and had accordingly to absorb more and more of relevant information. Thus the continuous series of poll-tax registers constitutes one of the most important sources to Swedish pre-industrial social and economic history.

Heavy underregistration was however suspected already in the 18th century and confirmed by later historical research. In the 1930's, Eli Heckscher, on the basis of time series for the registered totals in seven counties from the middle of the seventeenth century to 1820, proposed a radically changed approach for historians to the registers as sources. He argued that the registration, by its very deficiencies, bore evidence of changing economic conditions and especially of changing prosperity and tax-paying capacity within the population.

Here a closer study is undertaken of the numbers registered in the province of Skaraborg, in the west-central part of southern Sweden, 1699-1767. Province totals are broken down to the levels of hundreds and parishes, and moreover, disaggregated into the various groups - men, women, children, servants, lodgers - that were entered and counted in the separate columns of the register. The period includes the years of the Great Nordic War 1699-1720 as well as the greater part of the so-called Age of Freedom. The last 17 years coincide with the beginning of the Swedish population statistics: the census of population entrusted to the clergy from 1749.

We are concerned with the usefulness of the poll-tax registers. Were they defective? If so, who were left out, when and why? But we are also interested in the circumstances, economic or institutional,

that operated on the results of the registration, and we would like to fit the registration into its proper social and historical context.

Chapter 1. The development of the number of registered.

The development of the totals in our region may be compared with that in eight other regions. The average growth rates 1699-1767 varied between 0,5 and 1,7% per year and were usually lower than in the comparable period 1672-1699 and higher than that of 1767-1820, thus falling in a long term perspective. In the war years 1699-1720, the trend was generally stagnating or falling. During the following years of the Age of Freedom the growth was generally high and extremely so in the opening reconstruction period 1720-35, with yearly rates ranging from 1,5 to 4,0%. As Heckscher was the first to point out, the time series display a common pattern of peaks and troughs. The troughs are common for the whole period: around 1711, around 1720, 1743-45 and the end of the 1750's. Peaks coincide during the Age of Freedom: the middle of the 1730's, the middle of the 1750's and the end years 1766-67.

The development in the province of Skaraborg was characterized on the one hand by a decline during the war years that began earlier and was more pronounced than usual and on the other by a recovery in the Age of Freedom that appears to be comparatively delayed and thus still unusually high after the middle of the 1740's. There were, however, some differences within the region, the forest areas in the east and especially the big hundred of Vadsbo being more conform to the pattern of eastern Sweden. Hundred totals inside the province of Skaraborg showed the same common pattern of peaks and troughs as did province totals. But in the late 1720's they also bore traces of the special efforts made in different years by the two poll-tax commissars of the province. Time series, after elimination of the trends, were in general more highly correlated in the growth period after 1720 than in the preceding years of decline, both on the level of regions, and on the level of districts or of hundreds inside the province of Skaraborg.

The unlikely growth rates together with the conformity of the fluctuations suggested to Heckscher the idea of some effective causes other than the demographic ones, and the chapter therefore includes a preliminary position on his theory. Heckscher looked upon the

numbers of registered as *lawfully* determined by well-informed estimations of people's actual ability to pay, made by the responsible civil servants, the poll-tax commissars. This turned the registration into an index of prosperity, that showed rising prosperity during the Age of Freedom. But the estimations, if made, should have considered not only the prosperity but also the tax burden that followed from being registered. Moreover, Heckscher never showed convincingly that such a premeditated, selective registration was either lawful or necessary. Their instructions allowed the commissars to exempt from registration only those destitute poor who because of illness or infirmity were unable to work and to earn their living. Registration was performed late in the autumn before the year of levy, and it might in many cases have proved impossible to collect the taxes from some of the registered, who in that case either landed in arrears or had their tax debt written off.

A more plausible assumption is that people tried to avoid being registered themselves, or having their household registered, because of the consequences or duties involved, and that this resistance always called for administrative efforts to overcome. The propensity to evade registration might well be conceived as variable and would then depend not only on the level of prosperity but also on general political conditions and, above all, on the cost of being registered, in the shape of taxes, or the risk of being conscripted to military service in war time. The weak point of the registration would be the inflow of new human material to be registered, i. e. young people passing the age limit of 15, and this could explain why the numbers of registered often lagged behind a growth of the active population but were very sensitive to a rise in mortality.

Chapter 2. The distribution over columns.

This chapter is devoted to the distribution of the registered over columns and to the change of this distribution in time. For the years 1701-35 the development in the province of Skaraborg can be compared with that in the province of Västmanland. By far the most dynamic group of registered was that of children and servants. When totals went down 1701-20 by an average of 1.1% yearly in both regions, the numbers of registered children and servants declined by 3.3 and 2.4%, respectively. When totals rose 1720-35 by 2.3 and 1.8%,

the numbers of registered children and servants rose by 5.2 and 3.0% respectively. The share of children and servants in totals of registered was 19.2 and 42.2% in 1701-05, 11.8 and 33.0% in 1720, and 19.6 and 39.6% in 1735 respectively.

In 1732-67, the number of registered children and servants in the province of Skaraborg went on rising by a yearly average of 3.1% and its share in totals almost doubled from 17.3 to 33.6%. When this growth is broken down to the levels of hundreds or parishes, we note that growth rates in hundreds or parishes are negatively correlated to initial shares 1732, so that a relatively high rate of growth is to a considerable extent "explained" by a relatively low initial share. For shares of registered children and servants, accordingly, the dispersion between hundreds and parishes was reduced by the growth.

There was no doubt a considerable underregistration of children and servants as early as at the beginning of the 18th century, at least in the province of Skaraborg. In all the regions, this tendency was accentuated during the war years 1699-1720 but weakened in the period of recovery 1720-35. In the province of Skaraborg it remained considerable still in the 1730's and explains the relatively high rate of growth in this region after 1735. Changes in the distribution of children and servants according to sex suggest that daughters and maids were the first to leave the registers in the beginning of our period and the last to enter them again.

Chapter 3. Taxes and farm labour policy.

In this chapter we investigate the taxation of the servants of the peasantry, which affected also the children over 15 years of age living at home. In addition to the poll-tax, a special tax on servants was introduced at the outbreak of war in 1699. It was paid at the same rates during the war except in the year of 1704, when the rates were doubled, and in the years of 1713 and 1715-16, when it was substituted by a general tax on wealth. In the 1720's, some new charges were added, and the nominal tax burden on servants culminated in the years 1729-30. The primary tax on servants was not granted for the years 1731-34 but reappeared from 1735, though somewhat reduced. Further reductions followed, and in 1752 the tax on servants was in principle abolished, but in effect replaced by a duty

paid by males over 15 years of age. Rapid inflation after 1755 then reduced the real value of the poll-tax and of other remaining charges.

The taxation of the servants was part of the general labour policy. Labourers were forced to serve annually with the threat of otherwise being conscripted to military service. The labour force on peasant farms was regulated and limited according to farm size as far back as in the late 17th century, while further divisions of peasant holdings beneath a minimum size were prohibited. When this regulation was confirmed by the new and more rigorous enactments of 1723 and 1739, children over 15 years of age living at home were included in the unmodified maximum numbers of admitted farm servants. In the 1720's the taxes paid by farm servants in the province of Skaraborg amounted to 40-70% of the annual cash wages, as stipulated for regions in the enactment of 1723. At the rates of the 1740's, they still amounted to 30-60%. But already in 1731, peasantry as well as gentry complained of shortage of labour in the countryside, and it was argued at the Diet that servants emigrated because of greater security and lower taxes in the neighbouring countries. From the 1740's onwards, this labour policy was radically changed in favour of an active population policy. Peasants were now allowed to divide their holdings, to build crofts and cottages on their lands, and to keep their children over 15 years of age at home irrespective of the restrictions on the number of farm servants. The abolishment of the special tax on farm servants in 1752 was part of this change.

The numbers of registered children and servants in the province of Skaraborg were obviously sensitive to changes in the taxation of servants. After 1704 - the year when the rate was doubled - they went down sharply for several years. In 1713, when the tax was substituted, they rose by nearly 30% in a single year. The years 1731-34, when no special tax on servants was granted by the Diet, are distinguished by higher rates of growth in all series of region totals, and in five hundreds in the western part of the province of Skaraborg the number of registered children and servants rose by 29% in a single year from 1732 to 1733. The abolishment of the special tax on servants in 1752 has probably contributed to the sharp rise in all the time series from 1752 to 1753, although specific administrative efforts certainly made use of this opportunity.

Chapter 4. The share of registered in the total population.

This chapter investigates the share of registered in the total population in the province of Skaraborg and its development over time. From 1766, the whole population should be counted in the registers. For the two last years of our period, accordingly, the registers make an implicit statement on the share of registered. On average it was said to be 51% both in 1766 and 1767.

Then we try to compare the register of 1767, made in late 1766, with the census made by the clergy for the end of 1766. Comparable figures are found for 99 of the county's 259 parishes. Here the share of registered, according to the implicit statement of the register, was 51.6%. But the total population, according to the register, was 97% of the population according to the census. Thus the share of registered in total population according to the census was 50%, still on average.

Census was made by the clergy in eight of the years during the period 1749-1766. 57-80 parishes have wholly or partly comparable figures. On average, the share of registered in the total population rose from 43 to 50% from 1749 to 1766, and the fluctuations in the years between followed closely those of the numbers of registered. For the period 1720-49, total population was calculated by Heckscher by means of the reports of the clergy on births and deaths (figures for the province of Skaraborg were interpolated 1721-35). Starting from the share in 1749, we may calculate backwards by means of the relative rates of growth of registered and of total population and reach the shares of 39% in 1735 and of 31.5% in 1720. What about the underregistration? Using the age distribution in the census 1749-66, and the implicit statements of one of the poll-tax commissars in 1766-67 on how many were exempted for reasons other than those of age, we may estimate the share of registered among those liable to registration to have been 92% 1766, 80-81% in 1749, 72-73% in 1735 and no more than 58% in 1720.

Chapter 5. Trials for withholding.

Masters were obliged to report their households for registration. The statute anticipated that they might fail in this duty and provided a heavy fine when the failure was with intent. Cases of such withholding were referred to the local courts. The court rolls from

the province of Skaraborg contain many of these cases, and some of them, from the 1730's and 1750's, have been investigated.

Among the legal actions investigated from the 1730's, 96% concerned children and servants and 81% daughters or maids. There were at least 21 cases, where it was proved that the person concerned was 15 years of age at the time of registration, but 15 of them led to acquittal, all with reference to some illness or disability. Among the actions from the 1750's, 70% concerned children and servants and 56% daughters or maids. Out of 29 cases where the age was proved, 13 now led to acquittal: 5 due to the failure being unintentional, 8 due to illness or disability.

The statute presupposed, that arguments for being exempted should be tried at the registration and thus did not relieve the master of his duty to report his child or servant. The courts obviously took a different stand. Since they themselves examined the illness or the disability pleaded, they in fact assumed responsibility for the registration, and accepted, moreover, the master's self-assumed right to judge for himself of his child's or servant's liability to be registered. The position of the government was that the ability to work in itself was irrelevant to this liability, as the poll-tax originally was a tax on consumption. On the contrary, the courts, as well as the masters, made that ability the decisive criterion, and not without reason, since the registration in fact involved the obligation to pay not only the poll-money but also the special tax on servants which also applied to children living at home. These trials thus reveal a serious divergence between government and governed in the conception of justice, with the courts siding in principle with the governed. In that way they confirm and qualify our assumption of a resistance to being registered, that was both permanent and effective. They further suggest that the system of placing children living at home on a par with servants where taxation was concerned was considered iniquitous.

Chapter 6. The wider context.

The poll-tax registration should be seen in the context of competing for the labour force. Basically, the labour policy and its conversion into a population policy appear to be the most important factor behind the unlikely growth of the numbers of registered in the Age of

Freedom. In the last chapter we consider this turn in the light of the requirements of surplus maximizing and employment maximizing in a feudal market economy, as conceived by the European 18th century economist Richard Cantillon, whose influence also extended to Swedish ideas of the time.

Cantillon's ideas have been congenially formalized in a model by Hans Brems. The economy produces two commodities, the luxury and the necessity. The luxury consumed by proprietors is the final output, produced by land and labour. As for inputs, land is irreproducible and scarce, whereas labour and the necessity are freely reproducible, labour by the necessity, and the necessity by land and labour. The surplus, or output of luxury, is raised by economizing on any input: on land, on labour, or on the necessity by means of lower real wages. But this is achieved by population growth - as "men multiply like mice in a barn if they have unlimited means of subsistence" - and by the competition for land. Cantillon was concerned with the growth of population and employment. Recognizing that choice was reserved for the proprietors, as consumers of the luxury, he advocated a labour saving pattern of consumption on their part, in order to expand employment in manufacturing.

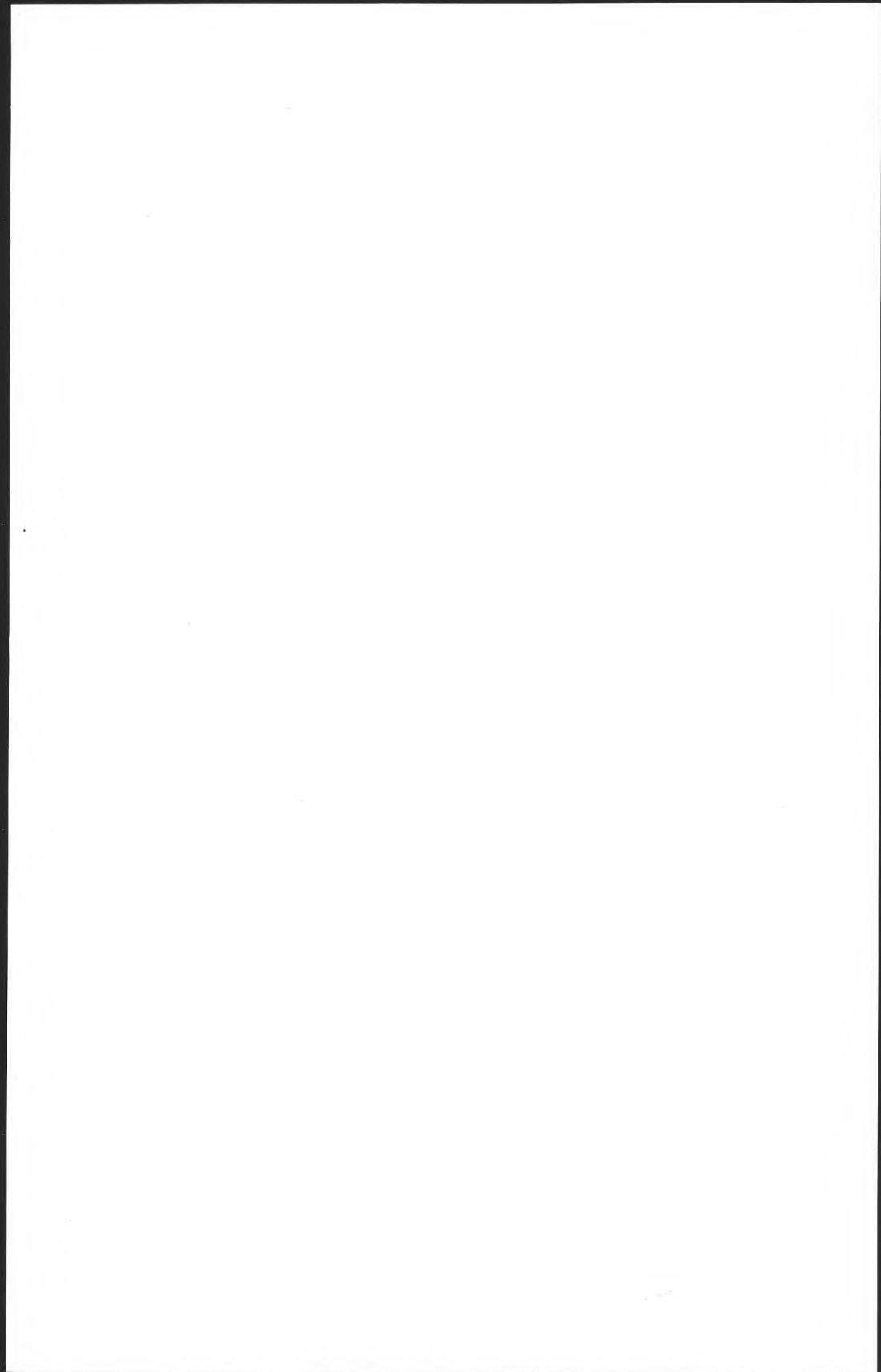
The earlier agrarian policy in Sweden was no doubt surplus oriented. Land-surveying, taxation rules, and restrictions on parcelling of land holdings aimed on the one hand at forcing the peasants to economize on land and on the other at absorbing the surplus on behalf of the Crown. Restrictions on the use of farm labour were added in the late 17th century. They were in turn supplemented by taxes on farm servants and by regulation of farm servants' wages. The agrarian policy may be considered defensive, aiming at preventing the superstructure from being undermined by a redundant use of land and labour in the reluctant basis. However a more offensive approach was shown by the political administration in favour of the iron works which from the middle of the 17th century became the leading export industry. Here the aim was to reserve as much as possible of labour and forest resources for the needs of the iron industry and to regulate the trade in charcoal and the peasants' labour dues in order to keep down the costs of inputs and transport.

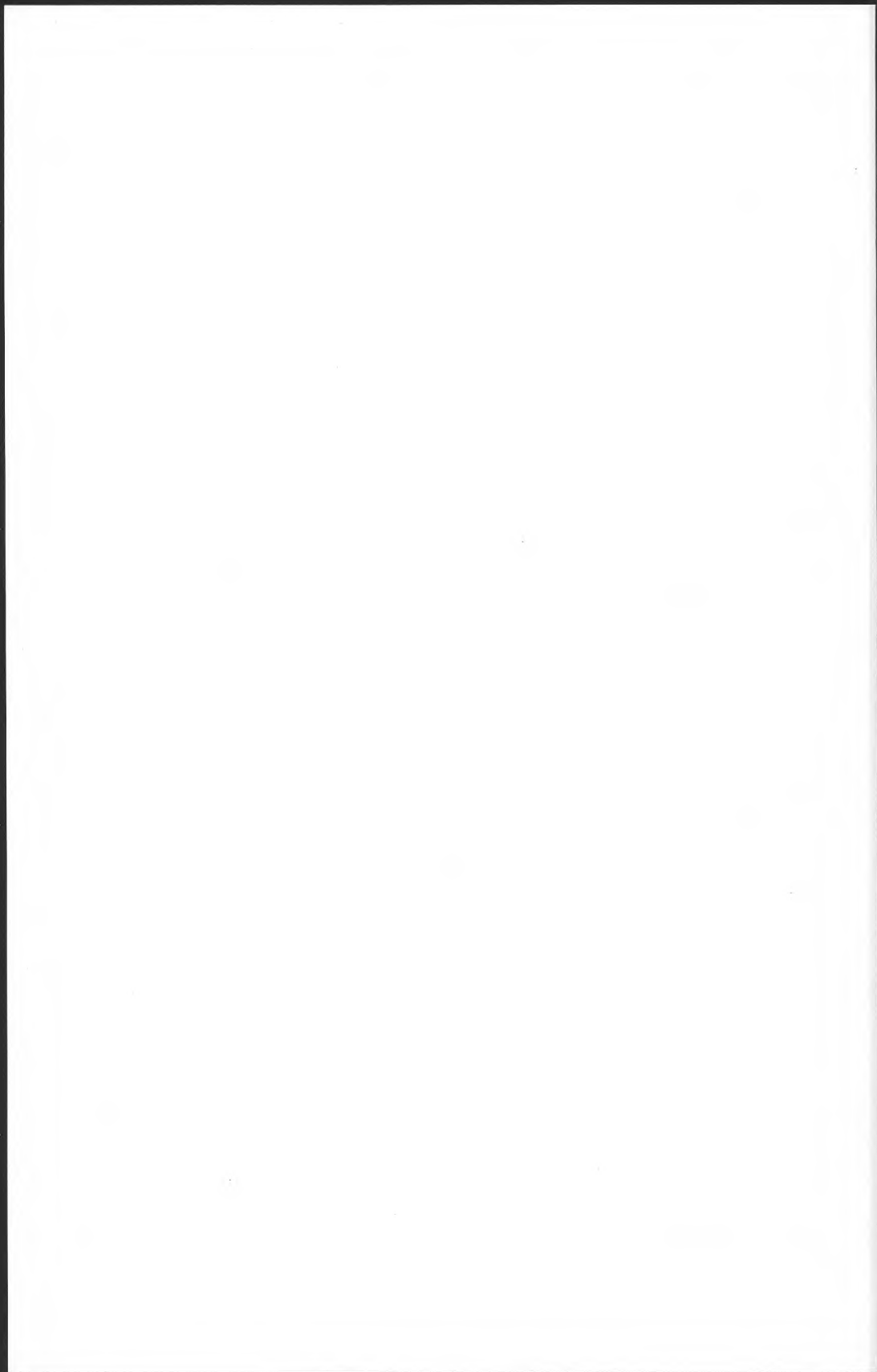
Then the Powerful Estates of the Realm, in the course of about 25 years of the Age of Freedom, broke completely with the established

agrarian policy, in favour of a population policy which promoted land reclamation, new settlements and families, and which to a considerable extent complied with the demands of the peasantry and also gained the support of the unprivileged estates. At the same time, the opposition against the administrative favouring of the iron works grew stronger, the peasants stood their ground against the ironmasters, while support of the forges shifted, and from the middle of the 18th century, further extension of the bar iron production was forbidden and the bar iron forges were confined within the already established boundaries.

In contrast to the ideas of Cantillon and to the policy of the first decades of the Age of Freedom, Swedish populationism of the 1750's was agrarian, though by no means unsympathetic to trade and manufacturing. It was argued that only agriculture, where the existing shortage of labour was ascribed to the previous policy, could employ a growing population. Cantillon trusted the employment effect of the proprietors' consumption of luxuries. But his Swedish contemporaries stressed the paucity and poverty of the Swedish towns. Anders Nordencrantz, who in the 1720's had taken an active part in introducing a policy of subsidizing domestic manufacturing, argued in 1756, that manufactured goods could have no domestic market in Sweden because of the low income even of better situated people. This view, which was shared by other populationists, implied in fact that privileged groups, to which wealth and income was concentrated, were deprived of the very function in economic development ascribed to them by the pre-classic tradition from Davenant and Mandeville to Cantillon, Turgot and even Adam Smith. A divergent view of development is thus a distinctive feature of Swedish economic thought and policy in the later period of the Age of Freedom.

[The page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document. No specific content can be transcribed.]

Meddelanden från

Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet

1. *Sture Mårtenson*: Agiot under kreditsedelepoken 1789–1802. 1958.
2. *Marianne Nilsson*: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690–1709. 1962.
3. *Rolf Adamson*: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800–1884. 1963.
4. *Rolf Adamson*: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860. 1963.
5. *Martin Fritz*: Gustaf Emil Broms och Norbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891–1903. 1965.
6. *Gertrud Wessberg*: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. *Rolf Adamson*: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800–1860. 1966.
8. *Sture Martinius*: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. *Ingemar Nygren*: Svensk sparbanksutlåning 1820–1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. *Carin Sällström-Nygren*: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967.
11. *Martin Fritz*: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883–1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. *Martin Fritz*: Svensk järnmalmsexport 1883–1913. 1967.
13. *Gösta Lext*: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. *Martin Fritz*: Kirunagruvornas arbetskraft 1899–1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. *Jan Kuuse*: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910–1965. En indikator på välståndsutvecklingen i Sverige. 1969.
16. *Ingela Elison*: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910–1922. 1970.
17. *Sture Martinius*: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892. 1970.
18. *Ingemar Nygren*: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820–1913. 1970.
19. *Ulf Olsson*: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920–1949. 1970.
20. *Jan Kuuse*: Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860–1910. 1970.
21. *Sture Martinius*: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830–1870. 1970.
22. *Ingemar Nygren*: Svenska sparbankers medelplacering 1914–1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. *Jan Kuuse*: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkes-grupper 1924–1959. 1970.
24. *Ulf Olsson*: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913–1963. 1971.
25. *Kent Olsson*: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörd. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919–1960. 1972.
26. *Artur Attman*: The Russian and Polish markets in international trade 1500–1650. 1973.
27. *Artur Attman*: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. *Ulf Olsson*: Upprättning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.
29. *Martin Fritz*: German steel and Swedish iron ore 1939–1945. 1974.
30. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935–1945. 1974.
31. *Lars Herlitz*: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. *Hugo Kylebäck*: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margariner-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna. 1974. (Rabén & Sjögren).
33. *Martin Fritz*: Ernst Thiel. Finansman i genombrottstid. 1974.
34. *Jan Kuuse*: Interaction between agriculture and industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830–1930. 1974.
35. *Lars Herlitz*: Fysikokratismen i svensk tappning 1767–1770. 1974.
36. *Sven-Olof Olsson*: German coal and Swedish fuel 1939–1945. 1975.
37. *Ulf Olsson*: The creation of a modern arms industry. Sweden 1939–1974. 1977.

38. *Sverker Jonsson*: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.
39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. *Bertil Andersson*: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupperns ekonomiska utveckling 1806–1825. 1977.
41. *Folke Karlsson*: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800–1850. 1978.
42. *Hans Wallentin*: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet. 1978.
43. *Sverker Jonsson*: Annonsobjektet mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. Ingemar Nygren: Riksgäldskontoret 1939–1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. *Hugo Kylebäck*: Konsument- och lanbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979.
46. *Lars-Åke Engblom*: Arbetarpressen i Göteborg. En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890–1965. 1980.
47. *Ingemar Nygren*: Svensk kreditmarknad 1820–1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. *Jerker Carlsson*: The limits to structural change. A comparative study of foreign direct investment in Liberia and Ghana 1950–1971. 1981. (Nordiska Afrikainstitutet)
49. *Lasse Cornell*: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.
50. *Martin Fritz, Ingemar Nygren, Sven-Olof Olsson, Ulf Olsson*: The adaptable nation. Essays in Swedish economy during the Second World War. 1982. (Almqvist & Wiksell International.)
51. *Bengt Berglund*: Industrierbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. 1982.
52. *Sverker Jonsson*: Pressen, reklamen och konkurrensen 1935–1978. 1982.
53. *Carl-Johan Gadd*: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860. 1983.
54. *Gösta Lext*: Studier i svensk kyrkobokföring 1600–1946. 1984.
55. *Lasse Cornell*: Arbete och arbetsformernas utveckling. 1986.
56. *Bengt Berglund*: Kampen om jobben. Stålindustrin, facket och löntagarna under 1970-talskrisen. 1987.
57. *Christina Johansson*: Glasarbetarna 1860–1910. Arbete, levnadsförhållanden och facklig verksamhet vid Kosta och andra glasbruk under industrialismens genombrottskede. 1988.
58. *Urban Herlitz*: Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800–1860. Göteborg 1988.
59. *Jan Bohlin*: Svensk varvsindustri 1920–1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad. 1989.
60. *Sven A. Björkenstam*: Svenskt skeppsbyggeri under 1800-talet. Marknad och produktion 1989.
61. *Luis Bértola*: The manufacturing industry of Uruguay, 1913–1961: a sectoral approach to growth, fluctuations and crisis. (Institute of Latin American Studies, Stockholm University, Monograph Nr 20). Göteborg-Stockholm. 1990.
62. *Bertil Fridén*: På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630–1800. 1991.
63. *Lars Herlitz*: Koppsskatten i det äldre tjänstesamhället. Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767. 1991.

ISBN 91-85196-35-5
ISSN 0072-5080

Printed in Sweden
Kompendietryckeriet - Källered 1991